

Coperta: Cristina MORUZ

PSEUDO-HYGINVS

DE MVNITIONIBVS CASTRORVM

(DESPRE FORTIFICAȚIILE TABEREI)

Ediție critică bilingvă

*Traducere, studiu introductiv, note și aparat critic
de Dan Sebastian Crișan
Comentariu de Călin Timoc*

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PSEUDO-HYGINVS**

De munitionibus castrorum / Pseudo-Hyginus ; trad.:
Dan Sebastian Crișan ; comentariu de: Călin Timoc. - Deva :
Călăuza v.b., 2004

Bibliogr.

Index.

ISBN 973-8438-26-8

I. Crișan, Dan Sebastian (trad.)

II. Timoc, Călin (ed.)

94(37)

355(37)

Editura CĂLĂUZA v.b.

VNIVERSITAS OCCIDENTALIS TEMESIENSIS

SCIENTIA MILITARIS ANTIQVITATIS

Tomus primus

curauerunt

Dan Sebastian Crişan et Călin Timoc

Timișoara MMIV

STUDIU INTRODUCŢIV

1. Manuscrisul și autorul său

Despre autorul textului de față, ce ni s-a păstrat sub titlul *De munitionibus castrorum*, nu există date. Nici măcar numele său nu este sigur. În ediția sa, Chr. C. Lange observa deja că, în celebrul *Arcerianus*, cel mai vechi manuscris conținând acest text, *incipit*-ul, *incipit liber hygini gromatici*, era scris pe marginea superioară a paginii 125 R, pe două coloane, în vreme ce, de obicei, titlurile apar în interiorul unei coloane¹ a textului. În plus, *incipit*-ul precedă câteva fragmente de geometrie, cu care însă titlul *De munitionibus*, ce urmează, scris neîntrerupt, nu are nici o legătură. *Incipit*-ul nu provine deci cu siguranță de la copistul acestui manuscris, ci este o încercare ulterioară de a atribui textul unui autor cunoscut. De asemenea, felul în care textul ia sfârșit ne îndeamnă să credem că o parte din acesta, incluzând *explicit*-ul, s-a pierdut.

Există totuși trei agrimensori cunoscuți sub numele de Hyginus; unul a trăit pe vremea lui Traian, fiind autorul scrierilor *De limitibus* și *De condicionibus agrorum*, al doilea, cel care a scris *De limitibus constituendis*, pare a fi trăit după cel dintâi. În urma unui studiu comparativ făcut de A. Gemoll, între *De munitionibus* și fragmente de-ale lui Frontin, Siculus Flaccus și M. Iunius Nipsus, s-a demonstrat că *De limitibus* și *De limitibus constituendis* nu aparțin în mod sigur aceluiași autor și că *De munitionibus* prezintă particularități lingvistice și de stil care se îndepărtează de toate scrierile din domeniu, în concluzie, este concepută de o a treia persoană². *Arcerianus* poartă la sfârșit mențiunea *liber Gromaticus Hygini de divisionib. agrorū explicit* care, de bună seamă, nu corespunde deloc conținutului ultimei părți. Titlul *De munitionibus castrorum* îl datorăm – și acesta nepotrivit, deoarece nu reflectă decât un sfert din lucrare – copistului manuscrisului V³ care a lucrat între anii 1504

¹ Ed. W. Gemoll, Teubner, Leipzig, 1879, p. 33-34, apud Maurice Lenoir, *Pseudo-Hygin. Des fortifications du camp*, Les belles lettres, Paris, 1979, p. VII.

² A. Gemoll, *Über das Fragment De munitionibus castrorum*, în *Hermes* 11, 1877, apud Lenoir, p. VIII.

³ *Vat. lat.* 3132.

și 1544. Acestea sunt așadar numele și titlul pe care le-au impus tradiția și pe care le-am păstrat și noi. Cu toate acestea, cercetând mai îndeaproape lucrarea, se pot afirma o mulțime de lucruri despre autorul ei. În primul rând, acesta este, după cum el își zice, un novice, *tiro* (*pro tirocinio meo*, § 45). A. Oxé consideră că este vorba de un novice în arta agrimensurii militare, iar Domaszewski, în cea a scrisului⁴. Într-adevăr, felul, în care se exprimă Hyginus, este adesea greoi și haotic; se poate adăuga faptul că fraza nu are câteodată verb, iar folosirea adverbelor *nunc* și *item* este frecventă. Acest lucru ne face să credem că autorul manuscrisului dispune de puțină experiență în ce privește exprimarea literară, și, deci, că acesta ar fi, în realitate, un tehnician autentic. Totuși, nu se sfîiește, bunăoară, pentru a marca începutul unei idei noi, să se exprime la persoana întâi singular și plural – § 14 *nunc praetenturae rationem exponam*; § 16 *nunc, ut suo referam loco, ad alam miliariam*; § 42 *nunc retenturae diximus partis dimidia numerum* – sau să folosească o formulă impersonală – § 17 *quantum ad retenturam pertinet* – toate acestea vădind desigur o oarecare grijă pentru varietatea stilului. Dar cel mai important este faptul că Hyginus ne oferă, de la paragrafele § 45 la § 48, informații foarte prețioase care îl privesc atât pe el, cât și caracterul scrierii sale. Acele câteva rânduri ne arată, înainte de toate, că lucrarea este o compilație; Hyginus declară: „i-am parcurs repede pe autorii din domeniu” (§ 45), iar motivul pentru care nu mai dă alte explicații în ce privește fortificarea taberei, se datorează faptului că acest subiect a fost deja tratat de „mai mulți autori” (§ 48). Autorul nu indică însă sursele folosite. Unele explicații etimologice, cum ar fi cea a cvestoriului (§ 18), ne duc cu gândul la castrul descris de Polybios în cartea a șasea a *Istoriilor*, dar nu se poate spune că ar fi un împrumut direct. La paragraful § 17, Hyginus spune despre calea lată de 40 de picioare, care separă *latera praetorii de retentura*, că „este numită tot cvintană datorită trupelor”; pasajul nu trebuie interpretat, așa cum face A. Oxé⁵, ca o încercare de a explica etimologic cuvântul *quintana*, fiindcă, dacă cercetăm tabăra romană descrisă de Polybios⁶ (VI, 30), aflăm următoarele: „Tăbărând în felul amintit, într-o parte și alta pun al șaselea escadron, la o depărtare de cincizeci de picioare de al cincilea, și așează la fel și corpurile de trupă ale pedestrașilor, încât și acest interval formează un alt drum prin mijlocul legiunilor, perpendicular pe alei și paralel cu corturile tribunilor.

⁴ A. Oxé, *Zu Hygins Lagerbeschreibung*, în *Saalburg Jahrbuch* 9, 1939, p. 66 (Festschrift für H. Jacobi): „er bezeichnet sich selbst im Kapitel 45 als ein Anfänger und Rekruten in der Lagervermessung”. *Apud* Lenoir, p. XI. – A. von Domaszewski, *Hygini gromatici liber de munitionibus castrorum*, S. Hirzel, Leipzig, 1887: „ein Neuling in der Kunst des Schreibens”, p. 40.

⁵ A. Oxé, *op. cit.*, p. 65-72, *apud* Lenoir, p. X.

⁶ Polybios, *Istoriei*, trad. de Virgil C. Popescu, Ed. Științifică, Buc., 1966, p. 488.

Acest drum este numit *quintana*, pentru că se întinde de-a lungul a cinci corpuri de trupă.” Caracterul laconic al explicației lui Hyginus, având în vedere restul lămuririlor pe care le dă, ar putea fi dovada unui împrumut, fie direct de la Polybios, fie de la alți autori dificil de recunoscut. Există, de altfel, posibilitatea existenței unor manuale de agrimensură de care să se fi slujit agrimensorii. Acest tratat al lui Hyginus nu este totuși lipsit de originalitate: „la regulile, care trebuie avute în vedere atunci când se încep măsurătorile, nici un autor, până în ziua de azi, nu a făcut referire.” (§ 45); insistă, de asemenea, asupra noutății metodei sale: „metoda găsită de mine, [...] am elaborat-o cu cea mai mare atenție”, „eu voi fi cel dintâi care să-i propună Măriei tale noul fel de măsurătoare” (§ 47).

Acest text s-a bucurat întotdeauna de o atenție deosebită, fiind publicat fie în antologii, în secolul al XVII-lea, fie separat, în epoca modernă. A fost publicat pentru prima dată în anul 1607, ediție care i se datorează lui P. Schrijver, care a inclus textul într-o culegere de texte militare având ca titlu: *Fl. Vegetii Renati aliorumque aliquot ueterum de Re Militari libri. Accedunt Frontini Strategematibus eiusdem auctoris alia opuscula. Omnia emendatius, quaedam nunc primum edita a Petro Scriverio. Cum Commentariis aut Notis God. Stewechii et Fr. Modii – Lugduni Bataurorum – In officina Plantiniana Raphelengij*.

Lucrarea *De munitionibus castrorum* ni s-a transmis, sub diferite titluri, împreună cu textele agrimensurilor romane ce formează *Corpus Agrimensorum Romanorum*. C. Thulin, cărui i se datorează publicarea, din păcate, incompletă a acestuia în colecția Teubner, s-a ocupat înainte, într-o serie de articole, de tradiția acestor manuscrise⁷. El a constatat existența a treisprezece manuscrise conținând *De munitionibus*:

- Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek *Cod. Guelf. 36. 23 Aug 2*. Acesta este celebrul *Ancarianus* pe care Thulin îl numește A.
- Vatican, *Vat. lat. 3132 (V)* pe care Thulin l-a identificat ca fiind *apographon Basilii Zanchii*, copie a lui A făcută între 1504 și 1544, probabil la cererea lui Colotius.
- Paris. Bibl. nat., *lat. 7229*, copie a lui V.
- Vatican, *Vat. lat. 3893*, care conține fragmente atât din V cât și dintr-un alt manuscris

⁷ C. Thulin, *Die Handschriften des Corpus Agrimensorum Romanorum*, in *Anhang zu den philologischen historischen Abhandlungen der königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1911/2, p. 1-101, *apud* Lenoir, p. XVII; *Idem*, *Humanistische Handschriften des Corpus Agrimensorum Romanorum*, in *Rheinisches Museum* 66, 1911, p. 417-451, *apud* Lenoir, p. XVII; *Idem*, *Zur Überlieferungsgeschichte des Corpus Agrimensorum – Exzerptenhandchriften und Kompendien*, in *Göteborgs Kungl. Vetenskap-och vitterhets samhälles Handlingar* 14, 1911, p. 69, *apud* Lenoir, p. XVII.

de agrimensură, *F* (Florentinus, Laurent. XXIX Cod. 32), care a aparținut lui Antonius Galaesius Massa.

– Vatican, *Barb. lat. 164*, manuscris al lui Iacobus Metellus Sequanus, copiat între 1544 și 1546. Pe margine, lângă *incipit*, Metellus adaugă: *ex Antonii Galaesii Massae codice et Bas. Zanchi*, aceasta este deci o copie a manuscrisului lui Massa, *Vat. lat. 3893*, corectat apoi după cel al lui Zanchi, *V*.

– *Apographon Wouwerianum*.

– *Apographon Eyundianum*. Acest manuscris, ca și cel precedent, nu conține decât *De munitionibus castrorum*. Amândouă sunt copii după manuscrisul lui I. M. Sequanus; au fost ulterior puse în legătură cu *Arcerianus*.

– Jena, Universitätsbibl., *Cod. fol. 156*, copie a lui *A* din prima jumătate a secolului al XVI-lea.

– Leyden, Universiteits-Bibl., *Scal. 56 A*, copie a lui *A* făcută de Scaliger (a doua jumătate a secolului al XVI-lea).

– Weimar, Thüringische Landesbibl., *G. 98*, sau *apographon Joh. Arcerii* (a doua jumătate a secolului al XVI-lea).

– Paris, Bibl. nat., *lat. 8732 A*, copie a celui precedent făcută de F. Nansius.

– München, Bayerische Staatsbibl., *lat. 4024*, copie a lui Fr. Lindenberg, după *A*, *F* și fragmentele agrimensurilor conținute în *Florentinus, Laurent. XXIX Cod. 19*. Acest manuscris datează de la începutul secolului al XVII-lea.

– Paris, Bibl. nat., *lat. 8732 B*, copie parțială a celui precedent. Manuscrisul *Nouv. acq. lat. 466*, care conține observațiile unui filolog din prima jumătate a sec. al XVII-lea asupra lui *De munitionibus*, indică faptul că manuscrisul *8732 B* a fost copiat în 1624.

S-a dovedit, însă, că *Arcerianus* este compus de fapt din două manuscrise, notate de obicei cu *A* și *B*. Acestea sunt scrise pe pergament, *recto* și *verso*, pe două coloane. Ambele sunt scrise în unciale, dar *B*-ul pare a fi mai vechi: E. A. Lowe propune⁸ datarea acestuia la sfârșitul secolului al V-lea sau la începutul secolului al VI-lea, iar cea a lui *A*, în secolul al VI-lea. Să mai amintim că *Arcerianus B* este cel care conține textul din *De munitionibus castrorum*, care ocupă paginile 126 V.b, de la rândul 15, până la 137 V.a, la rândul 13. Unul din studiile destul de detaliate, privind particularitățile acestui manuscris a fost efectuat de către Domaszewski în ediția sa: fiecare coloană a manuscrisului numără 26 de rânduri, cu excepția coloanei 132 V.a, care numără 29. Ultimele cinci rânduri au fost scrise peste alte două rânduri șterse,

⁸ E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores*, IX (Oxford, 1959), n° 1734 a (= B) n° 1734 b (= A), *apud* Lenoir, p. XIX.

ale căror semne apar sub textul adăugat. Trebuie deci să se citească, atrage atenția Domaszewski, *co aequitat. mil. II* (*Cohortes equitatae miliariae II*) la sfârșitul rândului 27. Domaszewski distinge doi corectori medievali, care au lucrat pe manuscris; primul ar fi copistul însuși care ar fi corectat propria sa muncă după un model; de altfel, unele adăugiri nu s-ar fi putut face decât având în față modelul însuși: astfel, adăugarea lui *legionum* în fraza *ubi munera legionum dicuntur* (f. 131 R.a – § 20), care, după cum remarcă Domaszewski, este, în sine, inutilă. În plus, forma literelor ne face se ne gândim la faptul că cel care a efectuat această corectură este chiar copistul. Dar Lenoir consideră că trebuie să distingem alte două mâini, mai recente: sunt de fapt foarte apropiate una de alta, cea de a doua (*A*²) nefiind diferită de prima decât prin grija mai puțină în a deosebi semnele subțiri de cele îngroșate sau prin forma anumitor litere (*a*-ul mai ascuțit). Cronologic, aceste corecturi trebuie să fi fost făcute puțin după scrierea manuscrisului. Cealaltă (*A*³) este mai recentă: secolul al XII-lea sau al XIII-lea. Aceasta se deosebește destul de ușor de celelalte două constând în câteva adăugiri de silabe, mai ales la sfârșitul textului, precum și corecturi proaste (§ 21, f. 131 R.a: *quantum* corectat în *quam*), făcute cu ajutorul unor puncte aflate dedesubtul rândului, în vreme ce corecturile de acest tip sunt semnalate de către prima mână prin puncte făcute deasupra acestuia (§ 51, f. 136 R.b: *ceruoeruoli* corectate de copist în *ceruoli*). Mai există și alte, numeroase încercări de corectare, notate pe marginile manuscrisului, datorate lui Schrijver, ultimul posesor al acestuia, și celorlalți erudiți dinaintea sa. Unele corecturi, adesea minore (§ 3, f. 127 V.b: *cumuinatus* corectat în *combinatus*), sunt propuse într-o scrisoare adresată lui Schrijver de către Pontanus⁹. De asemenea, pe marginea filei f. 130 V.b (§ 19), este scris, drept corectură la *sinpraetores, sint imperatori Salm*; aceasta îi aparține lui Saumaise care a propus-o în 1620, în notele sale privitoare la *Historia Augusta*¹⁰. Dacă prima corectură atestată este cea de pe marginea manuscrisului, aceasta a fost notată cu *corr*. La toate acestea, s-ar mai putea adăuga faptul că *Arcerianus* prezintă anumite particularități lingvistice, care constă în folosirea unor termeni ce aparțin limbajului tehnic militar (*striga, rigor, stella, scamnum, pedatura, interuallum, gromaticus*) și a unor termeni care nu apar decât în *De munitionibus*, cum ar fi *hemistrigium, retentura, uia sagularis, uia uicinaria, inceptatio*, sau *ueterinarium* ca substantiv.

⁹ După o indicație a lui R. H. Schele, pag. E3r din introducere, *apud* Lenoir, p. XXIV.

¹⁰ Cl. Salmasius, *Historiae Augustae scriptores VI*, Paris, 1620, p. 112 f. (*Notae in Vulcatii Gallicani Avidium Cassium*). *Apud* Lenoir, p. XXI.

2. Datarea textului

2.1. Criterii folosite

Toți specialiștii, care s-au ocupat de datarea acestui text, au folosit, în analiza lor, fiecare câte un alt aspect al armatei descrise de către Hyginus. De unde și caracterul fragil al acestei metode. Maurice Lenoir consideră însă că, dimpotrivă, textul ar trebui privit în ansamblu, luând astfel în considerare orice argument.

Lucrarea nu poate să fie nicidecum una de ocazie, adică să fi fost scrisă și dedicată unui împărat cu prilejul unui anumit război sau unui anumit proiect de luptă. Caracterul general al lucrării ne arată că este vorba de o lucrare de agrimensură. Este, de altfel, foarte greu de imaginat punerea în practică a unei metode total noi, având în vedere multiplele obstacole ce ar fi stat în calea trecerii de la o metodă la alta. În sfârșit, modelul de tabără al lui Hyginus, nu este, în mod evident, unul real, ci reprezintă toate unitățile existente la un moment dat în armata romană, în ansamblu ei. Astfel, unii au fost de părere că, la § 29, autorul se gândea la o expediție în Orient și deci textul n-ar fi putut să fie scris decât într-o perioadă în care s-au dus numeroase lupte în Orient, anume în vremea lui Septimius Severus sau a succesorilor săi...¹¹.

De asemenea, pentru E. Birley, prezența în tabăra tip a patru *alae miliariae* ar dovedi că textul a fost scris în „a șaptea decadă a secolului al II-lea, și nu în timpul lui Traian”¹². De fapt, studiind felul cum sunt repartizate *alae*-le *miliariae* în a doua jumătate a secolului al II-lea, constatăm că cele două Germanii și Moesii nu aveau *alae miliariae* și că nu existau două *alae* cantonate în aceeași provincie, cu excepția Siriei și a celor trei Dacii. Și numai pe frontul Dunării ar fi putut fi posibilă cocentrarea unor astfel de unități fără prea multe complicații. De *munitionibus castrorum* ar fi putut să fie scris pe la jumătatea domniei lui Marcus Aurelius, o epocă în care împăratul, *praefectus praetorii* și *comites Augusti* participă, de obicei, la luptă în ținuturile dunărene. Oricât de seducătoare ar părea această argumentație pare să rezulte din același fel de a raționa, ca și cea precedentă, lovindu-se de dificultățile menționate mai sus; fiindcă nu putem admite că Hyginus ar fi avut în vedere, în același timp, un element așa de particular precum localizarea acestui tip de unități și organizarea generală a armatei romane.

¹¹ A. Jung, *Die Lagerbeschreibung des sog. Hygin und die Provinzialmilizen*, în *Wiener Studien* 11, 1889, p. 153-160; J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, 2 (ediția a II-a), Leipzig, 1884, p. 601, *apud* Lenoir, p. 112.

¹² E. Birley, *Alae and cohortes milliariae*, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, (*Römische Forschungen in Niederösterreich*, 5), Graz-Köln, 1996, p. 57, *apud* Lenoir, p. 112; *Idem*, *The Epigraphy of the Roman Army*, în *Actes du congrès d'Épigraphie de Paris*, 1952, Paris, 1953, p. 226-238, *apud* Lenoir, p. 112.

2.2. Comandantul legiunii

Însăși orânduirea taberei dovedește că Hyginus avea în minte imaginea unei armate comandate de împărat în persoană. Dar pentru el, comandantul legiunii este un legat, *legatus legionis* (§ 15). Însă noi știm că, începând cu Gallienus, adică în urma unui edict al acestuia datând, se pare, din ultimele luni ale anului 261 și care desființa majoritatea privilegiilor administrative ale senatului, ofițerii numiți de acesta din urmă au fost înlocuiți cu ofițeri proveniți din cavaleri; chiar și titlul comandantului legiunii a fost modificat în *praefectus legionis*¹³, ultimul legat legionar cunoscut în inscripții fiind *Vitulusius Laetianus leg(atus) leg(ionis) II Aug(ustae)*¹⁴ datat între anii 253-259. În anumite inscripții ulterioare se regăsește însă denumirea de *praefectus legionis agens uices legati*¹⁵; J. W. Förster a văzut în aceasta dovada că titlul exact și normal al comandantului legiunii rămâne, după Gallienus, *legatus legionis* și că *praefectus legionis* doar îl înlocuia, atunci când acesta lipsea sau era în imposibilitatea de a conduce¹⁶. Dar o inscripție din anul 268¹⁷ d. Ch. dovedește că legiunea II *Adiutrix* se află într-adevăr sub comanda unui *praefectus*, *Aelius Frontinus*. Studiarea unei inscripții descoperite la Czentendre, vechia *Ulcisia Castra*, nu departe de Aquincum, care-l menționează pe *P. Ael(ius) Aelianus, praefectus legionis II Adiut(ricis) protector Gallieni Augusti n(ostr)i, a(gens) u(ices) leg(ati)*, și compararea acesteia cu o alta¹⁸, unde apar doar numele și titlul *Ae(lius) Aelianus, praefectus leg(ionis) s(upra) s(criptae), prot(ector) Aug(usti)*, i-au permis lui T. Nagy să conchidă că elementele considerate esențiale în denumirea noilor comandanți proveniți din cavaleri sunt *praefectus legionis cuiusdam* și *protector Augusti*¹⁹ – expresia *agens uices legati* marchează mai degrabă o înlocuire definitivă decât una temporară.

Întrebuințarea termenului *legatus legionis* de către Hyginus atestă faptul că textul nu ar fi putut fi scris înaintea domniei lui Gallienus.

¹³ H. Droysen, *Zu Hygins liber De munitioibus castrorum*, în *Rheinisches Museum* 30, 1875, p. 469-470; T. Nagy, *Commanders of the Legions in the Age of Gallienus*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17, 1965, p. 289-307, *apud* Lenoir, p. 113.

¹⁴ C. I. L. VII, 107, *apud* Lenoir, p. 113.

¹⁵ C. I. L. III, 3424 (267 d. Ch.); III, 4289 (269 d. Ch.); III, 3469 (284 d. Ch.), *apud* Lenoir, p. 113.

¹⁶ J. W. Förster, *Hygini Grammatici liber De munitioibus castrorum*, în *Rheinisches Museum* 34, 1879, p. 237-244, *apud* Lenoir, p. 113.

¹⁷ C. I. L. III, 3525 = 10492, *apud* Lenoir, p. 113.

¹⁸ C. I. L. III, 3529, *apud* Lenoir, p. 113.

¹⁹ T. Nagy, *op. cit.*, p. 295-298, *apud* Lenoir, p. 114.

2.3. Cavaleria legionară

Nicăieri în text nu sunt menționați călăreții legionari, *equites legionis*. Luându-și drept argument această absență, cât și prezența lui *legatus legionis*, H. Droysen datează *De munitionibus castrorum* între 25 iulie 240, data ultimei mărturii a unui călăreț legionar²⁰, și 267, anul apariției primului *praefectus legionis agens uices legati*²¹. Numai că data de 240 ar trebui modificată, deoarece cunoaștem, prin *PMich. III 164*²² un anume Au ?] fidius Victorinus, ridicat la rang de decurion la 3 aprilie 242 *ex eq(uite) leg(ionis) I[I Traianae*.

Marquardt remarca deja că inscripțiile, în care apar *equites legionis* permit confirmarea existenței unei astfel de organizări de la Augustus până la Vespasian, apoi sub Hadrian, Antoninus, și de la Commodus până la Gallienus²³; Domaszewski emite ipoteza posibilitatea înlăturării cavaleriei legionare de către Vespasian și reintroducerii acesteia sub Traian²⁴. O astfel de ipoteză este foarte riscantă; se mai știe de existența călăreților legionari pe vremea lui Domițian. Astfel papirusul *PGenLat. 1 verso, partea IV*²⁵ (R. O. Fink, *Records*, n° 58), descoperit în 1900, care conține fragmentele dintr-un registru de rol lunar al unei centurii din *legio III Cyrenaica*, aproximativ din anul 90 d. Ch., menționează cel puțin trei *equites* (I. I 30 și I 36). Tiberius Claudius Maximus, al cărui nume se găsește într-o inscripție, a fost înrolat cu puțin înainte de 85, a slujit imediat după aceea ca și călăreț în *legio VII Claudia*, ocupând diverse funcții precum *quaestor equitum*, *uexillarius equitum*, în cadrul aceleiași unități, fiind apoi ridicat de către Traian la rang de *duplicarius* într-o *ala: factus dupli(carius) a diuo Traiano in ala secu(n)d(a) Pannoniorum, a quo et fa(c)tus explorator in bello Dacico ... et ab eode(m) factus decurio in ala eade(m)*...²⁶. O a doua teorie a lui Domaszewski, conform căreia călăreții legionari nu ar fi format o unitate, ci ar fi fost repartizați în centuriile de pedestrași, găsește susținere într-un studiu recent al lui J. D. Breeze despre organizarea legiunii²⁷. Acesta vrea să vadă în anumite inscripții, în care numele unui călăreț legionar este urmat de

²⁰ C. I. L., III 5942, apud Lenoir, p. 114.

²¹ H. Droysen, *op. cit.*, p. 469, apud Lenoir, p. 114.

²² R. O. Fink, *Records*, n° 20, apud Lenoir, p. 114.

²³ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 456, n. 1, apud Lenoir, p. 114.

²⁴ A. von Domaszewski, *Hygini gromatici liber de munitionibus castrorum*, Leipzig, S. Hirzel, 1887, p. 70.

²⁵ R. O. Fink, *Records*, n° 58, apud Lenoir, p. 114.

²⁶ M. Speidel, *The Captor of Decebalus. A new inscription from Philippi*, în *J. R. S.* 60, 1970, p. 142-153 (= A. E., 1969/70, 583), apud Lenoir, p. 64.

²⁷ J. D. Breeze, *The Organisation of the Legion. The first Cohort and the equites legionis*, în *J. R. S.* 59, 1969, p. 50-55, apud Lenoir, p. 115. Acest studiu, însă, are la bază patru inscripții răspândite pe mai mult de un secol și jumătate, aceste concluzii fiind puternic combătute de către M. Speidel, (*op. cit.*, p. 144, apud Lenoir, p. 115).

mențiunea unei centurii²⁸: *C. Valerius ... Proculus... eq(ues) leg(ionis) XI C(laudiae) f(idelis) (centuria) Vind(icis)*, dovada includerii călăreților în efectivul fiecărei centurii, și nu a repartizării lor în *turmae*. Am înțelege atunci de ce aceștia nu sunt menționați în *De munitionibus*, deși nu se întâmplă de obicei așa. Dar mai ales, atrage atenția Domaszewski, este dificil să ne bazăm pe un argument *ex silentio*, cu atât mai mult cu cât am pierdut începutul lucrării, unde autorul descria în detaliu organizarea cohortelor pretoriene, acest fapt neputând constitui un element sigur pentru datare.

2.4. Efectivul cohortelor pretoriene

Ceea ce ni se pare mai interesant sunt indicațiile concise, dar clare cu privire la cohortele pretoriene. Este desigur dificil, spune Lenoir, să identificăm exact cohorta pretoriană din tabăra lui Hyginus cu o *cohors equitata quingenaria*. Dar chiar dacă admitem necesitatea includerii călăreților pretorienii, tratați separat în text, în cohortă, din motive administrative, se va ajunge la un efectiv aproximativ de 600 de oameni. Iar o asemenea cifră n-ar fi putut fi posibilă în secolul al III-lea. M. Durry a demonstrat, folosindu-se de un text celebru al lui Dio Cassius²⁹ și sprijinindu-se pe *laterculi* pretorienilor din secolul al III-lea, că în acea epocă, începând cu Septimius Severus, cohortele pretoriene numărau 1000 de oameni³⁰. „Aș conchide, spune M. Durry, că *De munitionibus castrorum* datează din secolul al II-lea”. Este, de fapt, după Lenoir, concluzia pe care trebuie s-o tragem din comparația cohortei pretoriene a lui Hyginus cu celelalte două, anume că această lucrare n-a fost scrisă în secolul al III-lea. Iar faptul că efectivul cohortelor pretoriene a fost micșorat, nu înseamnă, așa cum ar spune J. W. Förster³¹, că textul a fost scris ulterior, deoarece lucrarea n-a fost redactată după domnia lui Gallienus.

2.5. *Metator* și *mentor*.

Pe lângă cuvântul *gromaticus* folosit de către Hyginus pentru a desemna agrimensorii militari și care apare aici pentru prima dată ca substantiv, mai întrebuițează și un altul, *metator* la § 46: *metatoris imperitiae signum est*. Acest termen este atestat de mai multe ori în vocabularul latin, dar prezența lui în

²⁸ C. I. L. III, 11239, apud Lenoir, p. 115.

²⁹ *Vezi D. C.*, 55, 24, 6.

³⁰ M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris, 1968, p. 86-89, apud Lenoir, p. 116.

³¹ J. W. Förster, *op. cit.*, p. 242-244; informațiile deținute cu privire la cohortele pretoriene sunt foarte fragmentare. Apud Lenoir, p. 116.

De munitionibus atrage după sine două remarci. Pe de-o parte, un mare număr din întrebuirile acestui termen sunt tardive, adesea la figurat, desemnând atunci o anumită categorie de agrimensori militari care se opune termenului *mensores*: „*metatores* (sunt) cei care, mergând înainte, aleg locul de tabără..., *mensores* (sunt) cei care, în tabără, măsurând în picioare, delimitează spațiile unde soldații să-și implante corturile, iar în orașe, cei ce oferă găzduire”, *metatores qui praecedentes locum eligunt castris... Mensores qui in castris ad podismum demetiuntur loca, in quibus tentoria milites figant, uel hospitia in ciuitatibus praestant* (Veg., *Mil.* 2, 8). *Metator*-ul lui Hyginus îndeplinește ambele funcții descrise de Vegetius; însă acest înțeles general, de agrimensor militar, adaugă Lenoir, se găsește mai ales la autori anteriori începutului secolului al II-lea: Cicero, Lucanus, Frontinus³². Pe de altă parte, cunoaștem, datorită inscripțiilor, agrimensori militari, care sunt numiți *mensores*³³, fără a putea însă fi identificați cu *mensores* tardivi. Pe baza acestor date, putem concluziona, având în vedere raritatea inscripțiilor enumerate, că termenul nu apare mai devreme de secolul al II-lea, și, în orice caz, inscripția datată cu fiind cea mai veche este *C. I. L. III, 8112*³⁴, din anul 228 d. Ch.

F. T. Hinrichs, care s-a ocupat de studiul normelor de agrimensură³⁵, admite că obiceiul republican de a lăsa așezarea și organizarea taberei în seama unor centurioni mai mult sau mai puțin pregătiți pentru ducerea la bun sfârșit a unor astfel de sarcini³⁶ s-a menținut de-a lungul întregii perioade a secolului I d. Ch., și că unitatea de *mensores* a fost creată în prima jumătate a secolului al II-lea; el atrage atenția, într-o notă³⁷, asupra domniei lui Antoninus, în timpul căreia, după două mărturii oferite de *Corpus Agrimensorum*, pare să fi avut loc o modificare în titulatura acestora, și care ne face să ne gândim la dobândirea unei oarecare autonomii. Oricare ar fi data precisă a înființării acestei unități, Hyginus nu pare să o știe, iar folosirea de către el a cuvântului *metator*, îl pune în legătură cu autorii anteriori secolului al II-lea, pentru care termenul pare să fie – conform expresiei lui R. Syme cu privire la Decidius Saxa, după Cicero³⁸, *castrorum metator* al lui Antonius, – „o denumire descriptivă și nu un titlu oficial”; acest lucru ne dă de înțeles că Hyginus trebuie să fi redactat

³² T. L. L. 8, c. 878-879, *apud* Lenoir, p. 116.

³³ Cf. *C. I. L. III, 3433; VI, 3606; VI, 32536 b; VIII, 2564, 19, apud* Lenoir, p. 117.

³⁴ *Apud* Lenoir, p. 117.

³⁵ F. T. Hinrichs, *Die Geschichte der gromatischen Institutionen*, Wiesbaden, 1974, (mai exact, p. 158-160) *apud* Lenoir, p. 117.

³⁶ *Pol.*, 6, 41, 1-2; *Caes., Gall.* 2, 17, 1.

³⁷ F. T. Hinrichs, *op. cit.*, n. 11, p. 159, *apud* Lenoir, p. 117.

³⁸ *Cic., Phil.* 11, 12; R. Syme, *Who was Decidius Saxa?*, în *J. R. S.* 37, 1937, p. 127-137, *apud* Lenoir, p. 117.

lucrarea înainte de jumătatea secolului al II-lea.

2.6. *Clauicula*.

În ciuda greutăților întâmpinate în timpul încercărilor de a reconstitui această construcție în formă de cheie, așa cum o descrie Hyginus, se cunosc numeroase castele ale căror porți sunt protejate de o construcție care, de orice fel ar fi (element curbat spre interior sau exterior, sau două elemente curbate, atât în interior cât și în exterior), și în ciuda variațiilor de detaliu, poate să poarte, pe bună dreptate, numele de *clauicula*.

Într-un articol din 1937³⁹, U. Kahrstedt a inventariat *clauiculae*-le cunoscute până la acea dată și a conchis că acest tip de fortificație este atestat în perioada cuprinsă între 72 și 105 d. Ch., adică între construirea castrelor de la Masada și războiul dacic al lui Traian. Această concluzie nu poate însă să fie folosită la datarea lucrării *De munitionibus*. De fapt, pe de-o parte, lista castrelor prevăzute cu astfel de construcții, după cum a fost ea întocmită de Kahrstedt, nu este lipsită de greșeli; pe de altă parte, mulțumită mai ales fotografiilor aeriene, descoperirile *clauiculae*-lor s-au înmulțit de la redactarea articolului, în special în Marea Britanie. Astfel, Kahrstedt cunoaște două castele prevăzute cu *clauiculae* în Țara Galilor, Y Pigwn I și II, în vreme ce în 1969, numărul lor era de 14⁴⁰. Câteva din datările făcute de Kahrstedt trebuie să fie revizuite: el vedea, spre exemplu, în cele două castele de la Glenwehlt Leazes și Chapel Rigg, doar tabere temporare cu *clauiculae* în spatele zidului lui Hadrian, construcții anterioare ridicării zidului; pentru editorul manualului *Handbook to the Roman Wall*, din 1966, aceste castele sunt „asemănătoare, prin construcția și rolul lor”, cu cele de la Haltwhistle Burn: acestea din urmă fie au slujit drept adăpost soldaților în timpul construirii zidului (deci în vremea lui Hadrian), fie au fost construite în timpul exercițiilor (în timpul domniei lui Hadrian sau după el?, posibil înaintea construirii zidului lui Antoninus, probabil fiindcă ocupația militară în această regiune nu a încetat niciodată?)⁴¹.

Cu toate acestea, câteva lucruri se pot totuși ști în mod sigur, în ciuda lipsei de date cronologice precise pentru fiecare castru. Găsim *clauiculae* la Masada,

³⁹ U. Kahrstedt, *Lager mit Clauiculae*, în *B. J.* 138, 1937, p. 144-152, *apud* Lenoir, p. 117.

⁴⁰ V. E. Nash-Williams, *The Roman Frontier in Wales* (ediția a II-a, revăzută sub îndrumarea lui M. G. Jarett), Cardiff, 1969, p. 124-125, *apud* Lenoir, p. 118.

⁴¹ J. Collingwood Bruce, *Handbook to the Roman Wall* (ediția a XII-a a lui I. Richmond), Newcastle-upon-Tyne, 1966, p. 155 și 143, *apud* Lenoir, p. 118.

datând din iarna anului 72-73 d. Ch.⁴², iar două *clauiculae* figurează pe columna lui Traian, pentru a ilustra al II-lea război dacic⁴³; castrarele prevăzute cu *clauiculae* din Țara Galilor pot fi așadar date la sfârșitul secolului I, în impulsul cuceririi și pacificării definitive a ținutului; un număr destul de mare de castrare din nordul Angliei și al Scoției, cu *clauiculae* de un tip mai special („Stracathro”), sunt atribuite, aproape sigur, de către J. K. St Joseph campaniilor lui Agricola⁴⁴. Ținând seama de incertitudinea cronologică în legătură cu castrare precum Glenwehlt Leazes, din lipsă de dovezi în ce privește numărul altora, și în absența unui inventar pe care nu-l putem alcătui aici, se pare așadar că *clauicula* a fost folosită mai ales în ultimul sfert al secolului I și prima jumătate a secolului al II-lea. Acolo se află, e de părere Lenoir, un indiciu în plus, pentru a vedea în *De munitiombus* o lucrare scrisă înainte de jumătatea secolului al II-lea.

2.7. Cohorta legionară. Manipulul.

Chiar dacă începutul textului s-a pierdut, putem totuși contura, cu o oarecare siguranță, trăsăturile esențiale ale organizării cohorței legionare: ea numără 6 centurii, cu un efectiv de 80 de oameni; doar cohorta întâi are o organizare diferită și, în mod sigur, un efectiv dublu. Savanții au căzut de acord, spunând că 6 centurii de cohortă există de la jumătatea secolului al II-lea î. Ch. și că această organizare s-a menținut până în timpul Imperiului. Dar în ce privește modelul tradițional al armatei, consideră Lenoir, apare totuși la Hyginus o modificare, anume aceea că legiunea nu mai dispune de manipule. De fapt, diferitele spații de campare indicate de Hyginus pentru cohortă, în ansamblul ei, exclude toate corecturile propuse la § 1 și care fac din așezarea față în față a două centurii o organizare permanentă. Acest fapt exclude, de asemenea, interpretarea lui Domaszewski, pentru care organizarea în manipule mai era încă în vigoare în armata prezentată de Hyginus. Cuvântul *hemistrigium* este, fără îndoială, derivat din *striga*. Dar că striga de 60 de picioare ar fi de fapt spațiul unui manipul și, în consecință, primul manipul în locul centuriei nu pare, după Domaszewski, o concluzie acceptabilă⁴⁵. Cuvântul *striga* desemnează, în realitate, și alte spații; astfel,

striga cohortis primae (§§ 4, 24) le este dată *uexillarii*-lor, infirmeriei, atelierului, etc. Spațiul de bază pentru întreaga tabără este *hemistrigium*-ul. Este posibil ca perechea *striga/hemistrigium* să fie o reminiscență în vocabular a faptului că spațiul de bază aparținea manipulului legiunii, dar în tabăra lui Hyginus, acesta nu mai joacă nici un rol: este foarte probabil ca, în armată ca instituție, organizarea pe manipule să fi dispărut de fapt.

Pe de altă parte, organizarea cohorței se deosebește clar de cea descrisă de Vegetius despre care acesta spune că ține de *antiqua ordinatio*: pentru el, cohorta întâi numără 1105 de pedestrași, iar celelalte nouă cohorțe legionare, 550; aceste cohorțe sunt cohorțe de cinci centurioni, deci formate din cinci centurii⁴⁶. Numărul de 550 de oameni pare să se confirme în timpul lui Septimius Severus într-un pasaj al lui Dio Cassius⁴⁷; rămâne să determinăm din ce perioadă datează *antiqua ordinatio* a lui Vegetius, de bună seamă, posterioară celei descrise de către Hyginus. D. Schenk, studiind sursele lui Vegetius și bazându-se pe mărturiile lui Dio Cassius din *Vita Hadriani* – mai ales pe folosirea cuvintelor *contubernium* și *commanipulatio* – și chiar pe indicația lui Vegetius care menționează printre sursele sale „legile lui Augustus, ale lui Traian și Hadrian” (*Mil.* 1, 8), crede că poate să demonstreze că aceasta datează încă din perioada lui Hadrian⁴⁸. Fără a ne putea hotărî asupra datării mereu controversate⁴⁹ a acestei *antiqua ordinatio* a lui Vegetius, consideră Lenoir, (cu atât mai mult, cu cât Schenk folosește, pentru această datare precisă, pe cea propusă de Domaszewski în legătură cu *De munitiombus castrorum*, adică în vremea lui Traian, și argumentul acestuia din urmă în ce privește organizarea în manipule a legiunii descrise de Hyginus), putem totuși, din această argumentație, trage concluzia că, pentru Schenk, principala caracteristică a reformei lui Hadrian este tocmai dispariția manipulelor ca unități tactice de bază a armatei romane; el insistă de asemenea și asupra faptului că această reformă nu este o transformare totală a armatei, pe care s-o putem considera ca fiind „reorganizare radicală”: ea reglementează anumite realități, consecințe ale unei evoluții anterioare, precum dispariția manipulelor care „trebuie să-și fi pierdut întreaga valoare încă dinainte de Hadrian”⁵⁰. Pare totuși semnificativ, spune Lenoir, că o asemenea evoluție coincide cu ceea ce noi nu am putut să descoperim în textul lui Hyginus. În realitate, reorganizarea armatei, calificate de

⁴² I. A. Richmond, *The Roman Siege-works of Masada, Israël*, în *J. R. S.* 52, 1962, p. 142-155, *apud* Lenoir, p. 118.

⁴³ C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Tafelband 2, Berlin, 1900, Tafel XCVI, Bild 128, Nr. 346, *apud* Lenoir, p. 118.

⁴⁴ J. K. St Joseph, *Air Reconnaissance in Britain*, în *J. R. S.* 59, 1969, p. 113-114 și 63, 1973, p. 228-229, *apud* Lenoir, p. 119.

⁴⁵ A. von Domaszewski, *op. cit.*, p. 45; cf. ed. A. Grillone, Leipzig, Teubner, 1977, p. XII, n. 4., *apud* Lenoir, p. 120.

⁴⁶ Veg., *Mil.* 2, 6; 2, 7: *Secunda cohors habebat centuriones quinque, similiter tertia, quarta usque ad decimam cohortem.*

⁴⁷ Vezi *D. C.* 75, 12, 5.

⁴⁸ D. Schenk, *Flavius Vegetius Renatus. Die Quellen der Epitoma rei militaris*, în *Klio, Beiheft* 22, 1930, p. 1-88, *apud* Lenoir, p. 120.

⁴⁹ E. Birley, *The Epigraphy of the Roman Army*, în *Actes du congrès d'Épigraphie de Paris*, 1952, Paris, 1953, p. 234 (unde este criticată datarea adoptată de Schenk), *apud* Lenoir, p. 120.

⁵⁰ D. Schenk, *op. cit.*, p. 23, *apud* Lenoir, p. 121.

Vegetius ca avînd o *antiqua ordinatio*, nu constă doar în simpla înlăturare a manipulelor. Căci, chiar admitînd, luând exemplul lui Schenk, dispariția acestora din urmă ca unități tactice la începutul secolului al II-lea, nu înseamnă că trebuie să acceptăm datarea propusă în ce privește întreaga reformă. Acest lucru este valabil și invers: nu am putea extrage vreun argument din data intrării în vigoare a organizării, așa cum este descrisă de Vegetius, pentru a aprecia evoluția anterioară a armatei sau momente marcante ale acestei evoluții⁵¹. Suntem deci îndemnați să credem că dispariția manipulelor ca unitate tactică de bază a legiunii romane a avut loc la începutul secolului al II-lea, și că lucrarea *De munitionibus*, care aduce mărturie despre acest fapt, trebuie să-i și fie, cu aproximație, contemporană.

2.8. Veredarii.

Acest cuvânt, deși rar, este totuși atestat în istoria latinității și a armatei romane; este atestat pentru prima dată într-o inscripție din prima jumătate a anului 138, în mențiunea lui *numerus burgariorum et ueredariorum*⁵². Cuvântul *ueredus* apare, pentru prima oară, în ultima carte a epigramelor lui Marțial⁵³: „*Parcius utaris moneo rapiente ueredo*” (Mart. 12, 14, 1). Este cunoscut, de asemenea, interesul acestuia pentru zoologie, care reiese foarte clar din cartea sa, *Despre spectacole*, dar mai ales realismul și gustul său pentru precizie; prin cea de-a paisprezecea epigramă din cartea a douăsprezecea, datată în iarna anului 101 sau primăvara lui 102, nu trebuie să fim foarte departe, consideră Lenoir, de prima întrebuintare a termenului. Pe lângă aceasta, trebuie să fie făcută diferența între *ueredarii* din inscripții și *Pannonii ueredarii*; cei dintâi nu sunt în nici un caz, după cum consideră M. Labrousse, soldați⁵⁴, ei aparînd de fapt mai târziu, ca simpli curieri. Nici ceilalți nu pot fi considerați soldați, în adevăratul sens al cuvântului, pentru că sarcina lor este de a supraveghea drumurile. Așadar, se pare că aici Hyginus folosește termenul, pentru a desemna o unitate avînd sarcini foarte precise, chiar dacă nu putem ști cu exactitate care sunt ele și fără a putea stabili clar asemănările cu curierii sau gardienii din inscripții. Cu toate acestea, se poate deduce că termenul de origine celtică, de care se servește Hyginus, se raportează, cu foarte mare probabilitate, la o perioadă cuprinsă între începutul secolului al II-lea, data apariției cuvântului la Marțial, și

⁵¹ *Apud* Lenoir, p. 121.

⁵² *C. I. L.* III, 13795, *apud* Lenoir, p. 121.

⁵³ *Apud* Lenoir, p. 62.

⁵⁴ M. Labrousse, *Les burgarii et le cursus publicus*, în *M. E. F. R.* 56, 1939, p. 151-167, *apud* Lenoir, p. 122.

138, data primei inscripții unde apar *ueredarii* cu rol de gardieni⁵⁵.

2.9. Cămilele și conducătorii lor.

Cuvântul *epibata*, utilizat pentru a desemna conducătorii de cămile, are un caracter special, pentru că denumește, de regulă, soldații îmbarcați pe vase, autorul nesfiindu-se să folosească deci termeni consacrați în domeniul castrametației sau al armatei. De bună seamă, crede Lenoir, Hyginus folosește aici un termen inadecvat, deoarece nu dispune de unul mai potrivit, deși acesta există: *dromedarius* sau *dromadarius*. Numai că această denumire, după cum rezultă din inscripții, apare abia în vremea lui Traian, fiind cunoscută o *ala I Vipia dromadariosum miliaria*⁵⁶. Faptul că Hyginus nu cunoaște termenul, demonstrează, spune Lenoir, că acesta trebuie să fi redactat lucrarea înaintea introducerii denumirii mai sus menționate sau că, probabil, ea a fost totuși introdusă chiar în timpul său, fără însă ca el să fi avut cunoștință. În consecință, Lenoir datează lucrarea lui Hyginus la începutul secolului al II-lea, în timpul domniei lui Traian care, potrivit textului, a adus câteva inovații.

2.10. Vexillarii și uexillatio.

Un studiu întocmit de către R. Saxer⁵⁷ demonstrează că cel de-al doilea termen, *uexillatio*, l-a înlocuit, în inscripții, pe cel dintâi, aproape în întregime, începînd cu epoca lui Hadrian. De la domnia lui Augustus până în anul celor patru împărați găsim șase mențiuni ale cuvântului *uexillarii*, și cinci, ale lui *uexillatio*; mai trebuie precizat că primele 6 sunt cuvinte întregi, în vreme ce R. Saxer reface în *uexillatio* (urmînd exemplul primilor editori) de două ori *uexil* (n° 33, 364), un *V.*, (n° 2), iar un al patrulea cuvânt îl reconstituie în întregime. În timpul Flavianilor, 7 întrebuintări ale lui *uexillarii* (dintre care 6 sunt întregi) se opun celor 8 ale lui *uexillatio* (din care 5 reconstituite). Epoca lui Traian, care n-a fost inclusă în seria precedentă, ne oferă 2 mențiuni ale lui *uexillarii* și 3 ale lui *uexillatio*. Dar de la Hadrian la Caracalla, nu mai găsim decât 10 întrebuintări ale cuvântului *uexillarii*, în schimb 108 ale cuvântului *uexillatio*; mai menționăm faptul că, din vremea lui Hadrian, nu mai există nici o inscripție care să ateste pe *uexillarii*, în schimb găsim de 11 ori pe *uexillatio*; apoi, nu apare nici în timpul lui Marc-Aureliu, dar apare de 26 de ori

⁵⁵ *Apud* Lenoir, p. 122.

⁵⁶ *C. I. L.* III, p. 2328, 71; 157 d. Ch., *apud* Lenoir, p. 123.

⁵⁷ R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien I*, Köln, 1967, *apud* Lenoir, p. 123.

uexillatio. De la Elagabal la Claudiu al II-lea, 4 întrebări ale lui *uexillarii* se opun celor 24 ale lui *uexillatio*. S-ar părea așadar că cel de-al doilea termen devenise denumirea oficială pentru acest tip de detașament. Iar dacă mai adăugăm că Tacitus nu folosește niciodată cuvântul *uexillatio*⁵⁸ și că îl găsim o singură dată, la Suetonius, rezultă că *De munitionibus castrorum* a fost scris la începutul secolului al II-lea, înaintea domniei lui Hadrian.

2.11. *Classici*.

În ce privește folosirea substantivului *classici* pentru desemnarea soldaților de marină, conform mărturiei *T. L. L.*-ului⁵⁹, o asemenea întrebare era obișnuită la începutul secolului al II-lea. Pe lângă Hyginus, în *T. L. L.*, termenul mai apare o dată la Quintus Curtius, unul la Florus, în schimb, opt la Tacitus. În inscripții, cuvântul *classicus* apare, folosit ca substantiv, în patru din acele *constitutiones* publicate în *C. I. L.* III⁶⁰; una este datată în 86 d. Ch., iar celelalte trei, datate în 105, 107 și 138⁶¹. O concordanță cronologică între aceste întrebări, destul de rară de altfel, este un argument în favoarea datării textului la începutul secolului al II-lea.

2.12. Epitetele împăratului.

Alăturarea celor doi termeni, *domine* și *frater* (§ 45), ar putea părea neobișnuită, ba chiar lipsită de respect. Ea va uimi mai puțin, dacă ținem seama de faptul că Hyginus este un tehnician în cadrul armatei, cu toate deprinderile pe care le implică acest lucru. Cei doi termeni sunt folosiți în mod curent în corespondența dintre ofițeri: papirusurile de la Dura – pentru începutul secolului al III-lea, este adevărat – oferă numeroase exemple⁶²; expresia *domine frater* re apare cel puțin de patru ori în scrisorile sau copiile scrisorilor adresate lui Postumius Aurelianus, tribun al cohortei *XX Palmyrenorum*⁶³, între iulie și decembrie 216, iar R. O. Fink este de părere că formula finală *opto te, domine frater, felicissimum bene ualere* se folosea în mod regulat în scrisorile în limba latină⁶⁴. Încă din anul 103 d. Ch., avem mărturie

⁵⁸ Tacitus utilizează de 8 ori *uexillarii*, de 10 ori, o expresie formată cu ajutorul lui *uexillum*, de 6 ori, adjectivele *electi* sau *delecti*, și de 4 ori, alte formule, *apud* Lenoir, p. 124.

⁵⁹ *Apud* Lenoir, p. 124.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *C. I. L.* III, *constitutiones* 18, 33, 36, 108, *apud* Lenoir, p. 124.

⁶² R. O. Fink, *Records, apud* Lenoir, p. 125.

⁶³ *PDur.* 66 = R. O. Fink, *Records*, n° 89, *apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁴ R. O. Fink, *Records, apud* Lenoir, p. 125.

scrisoarea lui Minucius Italus, prefect al Egiptului, către Celsianus, comandant al cohortei *III Ituraerorum*, pe care o încheie cu următoarele cuvinte: *uale frater karissime*⁶⁵; de asemenea, cuvântul *frater* este întrebuițat adeseori de Petronius, Calpurnius Siculus, Marțial, Iuvenal, Fronton⁶⁶, pentru a arăta respect față de o persoană cu o poziție mai înaltă decât ei, dar un respect pe care încearcă să-l modereze printr-o anumită familiaritate, pentru a-i înlătura caracterul servil. Se mai știe că „apelativele *stăpâne* și *stăpână* devin ceva normal încă de la începutul dinastiei antoniniene, pentru a se adresa împăratului sau unuia dintre apropiații acestuia”⁶⁷. Iar expresia *domine frater* a lui Hyginus, aplicată lui Traian, nu ar părea așadar nici deplasată, nici anacronică.

Dar mai ales, găsim la Plinius cel Tânăr⁶⁸, în scrisorile sale către Traian și în *Panegyricum*, expresia *magnitudo tua* folosită de Hyginus la § 47. În acest context, un pasaj din *Panegyricum*, este foarte semnificativ: Plinius îl felicită pe Traian, pentru că „a distrus teama inspirată de această lege (*lex de maiestate*), mulțumindu-se cu măreția de care nimeni n-a dus mai mult lipsă decât cei care și-o revendicau”, *huius tu metum penitus sustulisti contentus magnitudine tua qua nulli magis caruerunt quam qui sibi maiestatem uindicabant* (*Paneg.* 42, 1)⁶⁹. Un asemenea elogiu, chiar dacă are, în mod inevitabil, un oarecare caracter măgulitor, nu poate să însemne decât bucuria care îl încerca pe Plinius și pe contemporanii săi⁷⁰, care constatau schimbarea de atitudine a împăratului, în urma morții odiosului tiran, Domițian, bucurie care se manifestă chiar și în vocabular, unde *lex de maiestate* a fost înlocuită cu termenul *magnitudo*. Acest argument este totuși prea puțin solid, astfel încât, spune Lenoir, să ne permită să afirmăm că, în timpul domniei lui Traian, s-a format un adevărat obicei – despre a cărui existență ar sta mărturie textul lui Hyginus – de a vorbi mai degrabă de „Măria sa”, decât de „Majestatea sa”, în semn de respect; dar antiteza este prea clară și coincide prea mult cu sentimentul de eliberare resimțit de romani după 96, pentru ca acest lucru să nu fie cel puțin posibil.

⁶² R. O. Fink, *Records, apud* Lenoir, p. 125.

⁶³ *PDur.* 66 = R. O. Fink, *Records*, n° 89, *apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁴ R. O. Fink, *Records, apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁵ *POxy.* VII 1022 = R. O. Fink, *Records*, n° 87, *apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁶ *Apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁷ A. Aymard și J. Auboyer, *Rome et son Empire*, Paris, 1967, p. 323, *apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁸ *Plin., Epist.* 10, 31, 1; 10, 61, 5; *Paneg.* 42, 1; 61, *apud* Lenoir, p. 125.

⁶⁹ *Apud* Lenoir, p. 126.

⁷⁰ *Ibidem*.

2.13. Traian și *alae-le miliariae*.

Am menționat mai sus argumentul utilizat de E. Birley pentru a data textul mai devreme de secolul al II-lea. Dar, de fapt, prezența a patru *alae miliariae* în tabăra descrisă de Hyginus nu ar fi incompatibilă cu o datare în timpul domniei lui Traian. Căci, dintre cele zece *alae miliariae* enumerate de E. Birley pentru perioada Imperiului timpuriu⁷¹, patru au fost create de Nerva sau Traian: *ala Gallorum Pertiana miliaria ciuium Romanorum*, creată în timpul Flavienilor; *ala I Neruiana Augusta fidelis miliaria*, creată în vremea lui Nerva; *ala I Vlpia contrariorum miliaria* și *ala I Vlpia dromadriorum miliaria*, ambele create de către Traian. G. L. Cheesman este de părere că *ala miliaria* fusese preferată de către Traian care oferea o variantă la un model de unitate introdusă destul de recent⁷² în armată. Hyginus, incluzând în tabăra sa patru *alae miliariae*, nu face decât să reflecte preferința împăratului pentru acest tip de unitate. *Ala miliaria* este, ca să spunem așa, o inovație a epocii căreia autorul nostru îi aduce laude ce lui i se par îndreptățite. Lenoir dorește să sublinieze potrivirea perfectă dintre această argumentație și datarea sa.

2.14. Problema termenilor *nationes* și *numeri*.

Unitățile care poartă de obicei denumirea de *numeri* sunt bine cunoscute de către istoricii armatei romane. S-a căzut de acord asupra faptului că termenul desemnează niște trupe cu caracter mai special, neputând fi vorba nici de o legiune, nici de o *ala*, nici de o cohortă *equitata* sau de pedestrași, ci de „partea cea mai barbară a armatei romane”⁷³. Forța și organizarea internă a acestor trupe sunt puțin cunoscute, dar specialiștii sunt de părere că ele sunt formate din barbari sau semi-barbari, care trăiesc în interiorul Imperiului sau la marginile lui, păstrând obiceiurile și tehnica de luptă tradiționale. Neamuri de barbari, *nationes*, din *De munitionibus*, care sunt prezentate ca fiind puțin romanizate și necunoscând scrisul, și față de care autorul recomandă mai puțină încredere, prezintă de asemenea caracteristici

asemănătoare cu *numeri*, făcând chiar posibilă identificarea lor cu aceștia din urmă.

Primul care a făcut această comparație, pe care a utilizat-o la datarea textului lui Hyginus, este Mommsen⁷⁴. El insistă pe concordanța dintre *nationes* și diferitele feluri de *numeri* cunoscuți prin epigrafie. Astfel, el enumeră *numeri* britonilor în Germania de nord și Dacia, apoi pe cei ai palmirenilor în Dacia și Numidia, pe cei ai *Gaesati*-lor, unitățile de călăreți iliri, precum și cele de călăreți mauri. Pentru el, există o concordanță aproape perfectă între mărturia lui Hyginus și dovezile epigrafice. Însă termenul *numerus* apare, după Mommsen, într-o inscripție datată în timpul domniei lui Marcus Aurelius și Verus⁷⁵; în plus, mărturiile epigrafice sunt mult mai numeroase în prima jumătate a secolului al III-lea decât în timpul celui de-al II-lea: Mommsen consideră așadar că *numerus* este un tip de unitate creat în decursul secolului al II-lea și perfecționat începând cu Marcus Aurelius și mai ales în secolul următor. În concluzie, pe baza coincidenței semnalate mai sus, lucrarea datează din secolul al III-lea.

Domaszewski, în comentariul la ediția sa⁷⁶, insistă, dimpotrivă, pe absența mărturiilor epigrafice, a numelor de etnie, precum *Cantabri*, *Daci*, *Pannonii*, și a căror prezență este acceptabilă în textul lui Hyginus; autorul nu menționează însă nici *Suri*, nici *Norici*: „ai încă din acel moment impresia, scrie Domaszewski, că *nationes* constituie, în dezvoltarea armatei, o etapă anterioară apariției denumirii de *numeri*”, iar prezența lor în tabără ar fi un argument în sprijinul datării propuse de el, adică în prima jumătate a secolului al II-lea. El găsește o confirmare pentru această ipoteză într-o inscripție din Dacia, datată în anul 132 d. Chr. (*C. I. L. III*, 12601 = 13793)⁷⁷; aceasta menționează o unitate de *Suri sagittarii*: ca și Hyginus, autorul inscripției nu cunoaște termenul de *numerus* care să desemneze unitatea militară în cauză, el folosind numele etnici. Unitățile de semi-barbari există deci în armata romană înainte de folosirea termenului special de *numerus*; nici tehnicianul, care descrie tabăra, nu-l folosește, întrucât, în epoca sa, acesta nu era un termen tehnic. Argumentele aduse de către Domaszewski par mult mai fondate, este de părere Lenoir, decât cele aduse de Mommsen, și ar putea fi folosite pentru confirmarea datării, pe care, împreună cu Domaszewski, dar din motive diferite, el o consideră corectă.

⁷¹ E. Birley, *Alae and cohortes millariae*, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, (*Römische Forschungen in Niederösterreich*, 5), Graz-Köln, 1996, p. 56, *apud* Lenoir, p.126.

⁷² G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914, p. 26, *apud* Lenoir, p. 126.

⁷³ H.-G. Pflaum, *Forces et faiblesses de l'armée romaine du Haut-Empire*, în *Problèmes de la guerre à Rome*, Paris-Haga, 1969, p. 87; F. Vittinghoff, *Zur angeblichen Barbarisierung des römischen Heeres durch die Verbände der Numeri*, în *Historia* 1, 1950, p. 389-407, *apud* Lenoir, p. 127.

⁷⁴ H.-G. Pflaum, *Forces et faiblesses de l'armée romaine du Haut-Empire*, în *Problèmes de la guerre à Rome*, Paris-Haga, 1969, p. 87; F. Vittinghoff, *Zur angeblichen Barbarisierung des römischen Heeres durch die Verbände der Numeri*, în *Historia* 1, 1950, p. 389-407, *apud* Lenoir, p. 127.

⁷⁵ Th. Mommsen, *Conscriptionsordnung*, p. 219-231, *apud* Lenoir, p. 127.

⁷⁶ C. I. L. II, 1180, *apud* Lenoir, p. 128.

⁷⁷ A. von Domaszewski, *op. cit.*, p. 71-72.

⁷⁸ Domaszewski, *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung IV*, în *Rheinisches Museum* 48, 1893, p. 240-246, *apud* Lenoir, p. 128.

Discuția pe seama acestor *numeri* a fost reluată apoi, în ansamblul ei, de către H. Callies care ajunge la concluzii diferite⁷⁸, în comparație cu cele de mai sus; mai întâi, el insistă pe diferența dintre așa-numiții *numeri* și ceea ce el numește „Hilfskontingente”, contingente auxiliare. Aceste trupe, ce provin din rândul populațiilor de barbari ajunse sub control roman, aveau rolul de a spori forța armatei pentru o anumită misiune și un timp bine determinat. Acești barbari erau legați de Roma printr-un tratat, un *foedus* în care se prevedea, printre altele, oferirea unor astfel de contingente. O categorie aparte a acestora o constituiau trupele provenite din populații învinse de romani care le impuseseră, în urma acordării păcii, condiția furnizării unui anumit număr de soldați; aceștia erau încadrați într-un anumit grup al armatei romane și nu se deosebeau de cei dintr-o altă grupă prin durata, uneori nedeterminată, a serviciului lor. Mai exista un fel de trupe auxiliare care erau formate din armata locală și care puteau să fie, eventual, rechemate la luptă ca întăriri. În această din urmă categorie încadrează H. Callies pe *symmachiarii Astures* din A. E. 1935, 12⁷⁹ (*C. Sulpicio Vrsulo, praefecto symmachiatorum Asturum bellidaci...*)⁸⁰. El insistă asupra faptului că asemenea trupe, chiar dacă acestea sunt cunoscute mai cu seamă în secolul I, au fost utilizate de-a lungul întregii perioade a principatului. Iar *numeri*, dimpotrivă, sunt trupe recrutate direct de către Roma și a căror serviciu militar era permanent. Chiar dacă *numeri* și trupele auxiliare sunt desemnate și prin numele de etnie, important este să nu le confundăm. Studiind apoi cuvântul *numerus*, așa cum apare el în inscripțiile, ce nu fac referire la „așa-zisii *numeri* naționali”, H. Callies⁸¹ remarcă faptul că acesta se încadrează în titulatura formațiunilor de luptă celor mai diverse, care nu au o denumire colectivă foarte precisă, și conchide că era folosit pentru a exprima, sub forma unei „vagi prescurtări” rolul unei unități militare, dar că elementul caracteristic acestora rezultă din genitivul alăturat lui *numerus*: *exploratorum, frumentariorum, equitum singularium, ueredariorum*⁸², etc... De asemenea, în ce privește „pretinșii *numeri* naționali”, esența denumirii lor rezidă în numele de etnie și nu în termenul de *numerus*. La începutul existenței lor în armata romană, adică la mijlocul și începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea, numele de neam era de ajuns pentru a desemna

⁷⁸ H. Callies, *Die fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten nationalen Numeri*, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 45, 1964, apud Lenoir, p. 128.

⁷⁹ Apud Lenoir, p. 129.

⁸⁰ După această inscripție am corectat forma *symmacharii*, propusă de Mommsen, în *symmachiarii* cf. *naumachiarii*.

⁸¹ Apud Lenoir, p. 129.

⁸² *Ibidem*.

acest tip de unități, deținându-se chiar indicii pe țigla, unde acesta apare singur, precum în C. I. L. XIII, 12502, 1 și 2⁸³: *Cath(a)r(ensium) et Cathar(ensium)*. Noțiunea de *numerus* nu a apărut în titulatura lor decât treptat, dar chiar și atunci, aceasta nu putea să fie decât o „formă conceptuală vagă”⁸⁴, cu atât mai mult, cu cât cuvântul nu figurează întotdeauna în titulaturile ulterioare. Pe deasupra, această predominanță a numelui etniei ne împiedică, spune Lenoir, să punem *numeri* naționali în rândul unităților a căror titulatură poartă, la-nceput, denumirea tipului de soldați: *equites, pedites*, etc...

Pentru autor, *numeri* – care n-au fost denumite astfel decât printr-un abuz de limbaj, acest cuvânt neavând cu adevărat un sens tehnic – provin din diferite tipuri de unități auxiliare, pe care el le-a studiat în prealabil; transformarea acestora în unități fixe și permanente s-a produs foarte lent, în orice caz, nu a avut loc doar în timpul domniei lui Hadrian, cum credea, bunăoară, H. T. Rowell⁸⁵. Pentru Callies, „*numeri* naționali” n-au apărut decât la jumătatea secolului al II-lea. Iar dacă termenul de *numerus* nu este unul tehnic și, pentru că, uneori, nu-l regăsim în inscripții care să fie în mod sigur ulterioare mijlocului secolului al II-lea, am înțelege de ce, este de părere Lenoir, Hyginus nu folosește cuvântul pentru a desemna aceste trupe de barbari care n-ar fi avut o denumire specifică autentică. H. Callies adoptă pe deasupra datarea textului propusă de E. Birley, adică pe la 170-175 d. Ch.⁸⁶. Cu toate acestea, se poate remarca în primul rând că identificarea denumirii de *nationes* cu cea de *numeri*, dacă aceasta este probabilă, se bazează pe impresia că *nationes* nu ar fi unități auxiliare temporare, ci chiar o parte integrantă, deși barbară, a armatei romane. Hyginus, însă, pare să asimileze *nationes* și *symmachiarii*; Lenoir crede că nu trebuie să vedem în aceștia numai niște armate locale, așa cum ar dori H. Callies, adică niște trupe oferite de către demnitari aflați în relație de vasalitate față de conducerea romană, și care primeau, *honoris causa*, titlul de aliați: cel puțin așa rezultă din denumirea lor... Căci, zice el, nimic nu ne împiedică, să considerăm că termenul de *nationes* desemnează una sau alta, sau una și alta din categoriile de trupe auxiliare studiate de H. Callies. Dar, chiar dacă s-ar admite că *nationes*, precum *numeri*, sunt unități permanente ale armatei romane, acest lucru nu constituie un obstacol pentru datarea textului în epoca lui Traian. De fapt, Lenoir este de părere⁸⁷ că trebuie să întâmpinăm cu cele mai mari rezerve ideea că termenul de *numerus* n-ar fi unul

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ H. Callies, *op. cit.*, p. 183: „eine vage begriffliche Fassung”. apud Lenoir, p. 130.

⁸⁵ H. T. Rowell, art. *Numerus*, în *R. E.* XXIV, c. 1327-1341, apud Lenoir, p. 130.

⁸⁶ H. Callies, *op. cit.*, p. 177, apud Lenoir, p. 131.

⁸⁷ Apud Lenoir, p. 131.

„tehnic” militar, și, pornind de la inscripțiile citate de H. Callies, observăm că termenul, aplicat acestor trupe de barbari, apare încă din 145 d. Ch., adică o dată cu corpul de armată însuși, admitând data propusă de autor: astfel, într-o inscripție din Germania (C. I. L. XIII, 6517), găsim menționat: *N. Brittonum tripu t(ensium)*: cuvântul *numerus* a fost, desigur, reconstituit, dar prezența lui este confirmată de cea a genitivului *Brittonum*. Îl regăsim de asemenea într-o inscripție utilizată deja de către Mommsen (C. I. L. II, 1180), datată în timpul domniei lui Marcus Aurelius și Verus; nu avem nici un motiv, consideră Lenoir, să credem că titlul *praepositus numeri Syr(or)um sagittarior(um)*, al lui Sex. Iulius Possessor, ar fi fost refăcut ulterior și că n-ar fi titlul exact purtat de către acea persoană la vremea când își îndeplinea funcțiile: Possessor, însă, s-a aflat la conducerea arcașilor siriieni, pe timpul când era comandantul celei de-a III-a cohorte de gali, la-nceputul carierei sale militare, adică sub Antoninus Pius⁸⁸: așadar, încă de la acea dată, termenul *numerus* intră în terminologia oficială. Dar mai ales, H. Callies trece sub tăcere niște mărturii care par a fi esențiale. El citează două țigle ce menționează o unitate de *Cattharenses*, datată în timpul domniei lui Hadrian, și care precizează doar neamul: *Catth(a)r(ensium)* și *Catthar(ensium)*⁸⁹; dar alte două dovezi descoperite în mai multe exemplare și în același loc ca și cele precedente, conțin, în schimb, *N(umeri) Cat(tharensium) et N(umeri) Catth(a)r(ensium)*⁹⁰!... Însă, după cum Callies⁹¹ recunoaște, doar pe acest fel de inscripții ne putem aștepta să găsim „denumirea administrativă” a unei unități: deci inscripțiile pe cărămidă menționează denumirea de *numerus* încă de la începutul celui de-al doilea sfert, și nu doar începând cu sfârșitul secolului al II-lea⁹². Din concomitența celor două tipuri de indicii și din observațiile prezentate mai sus, vom deduce în mod sigur, împreună cu H. Callies, că denumirea unității este în continuare variabilă, dar și că, foarte devreme, cuvântul *numerus* a căpătat un sens precis, a devenit o „denumire administrativă”, un termen tehnic. Iar dacă, în aceste condiții, folosirea cuvântului este obișnuită, chiar dacă nu este sistematică, începând cu Hadrian, în limbajul administrativ militar, argumentația lui Domaszewski, consideră Lenoir⁹³, își recapătă întreaga valoare: Hyginus, după cum am arătat mai sus, utilizează numeroși termeni specifici limbajului militar sau celui al agrimensurilor, el nu folosește cuvântul *numerus* pentru a desemna trupele de barbari prezente în armata romană,

⁸⁸ H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres*, Paris, 1961, n° 185, *apud* Lenoir, p. 131.

⁸⁹ C. I. L. XIII, 12502, 1 și 2, *apud* Lenoir, p. 129.

⁹⁰ C. I. L. XIII, 12502, 3 și 4, *apud* Lenoir, p. 132.

⁹¹ H. Callies, *op. cit.*, p. 184, n. 312, *apud* Lenoir, p. 132.

⁹² *Ibidem*, *apud* Lenoir, p. 132.

⁹³ *Apud* Lenoir, p. 132.

deoarece nu-l cunoaște. Lucrarea sa a fost scrisă fără îndoială înainte de Hadrian.

Studiul lui H. Callies ar putea oare, în schimb, se întreabă Lenoir⁹⁴, să aducă în cele din urmă câteva lămuriri privind trupele de barbari cele mai enigmatice din tabără, și anume *Mauri equites* și *Pannonii ueredarii*? Acesta aduce, de bună seamă, un indiciu care ne îndeamnă să vedem în corpurile de armată amintite mai sus unități apropiate de *nationes*, întrucât, în expresiile folosite de Hyginus, precum și în titulaturile *numeri*-lor, indicarea etniei precede menționarea tipului de soldați din care sunt formate trupele. Acest lucru nu este decât un indiciu în plus, și nicidecum o dovadă, de vreme ce nu ne putem explica mai bine diferențele de rang și așezare dintre aceste trupe și *nationes*; dacă acești *Mauri equites* sunt într-adevăr un *numerus*, va trebui să renunțăm la orice încercare de ai identifica cu călăreții mauri aflați sub comanda lui M. Valerius Maximianus, ofițer în timpul lui Marcus Aurelius și menționat într-o inscripție: *missus in procinctu germanicae exped(itionis) ad deducend(a) per Danuuium quae in annonam Panno(niae) utriusq(ue) exercit(uum) denauigarent, praepos(itus) uexillationum clas(sium) praetor(iarum) Misenatis item Rauennatis item clas(sis) Britannic(ae) item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) elector(um) ad curam explorationis Pannoniae*⁹⁵. Acești călăreți erau numiți *equites Afri et Mauri electi*, și care constituie prin urmare un detașament de călăreți auxiliari, adică o *uexillatio*. Lenoir⁹⁶ mai adaugă posibilitatea ca *mauri equites* să fi fost cei ai celebrului Lusius Quietus, care i-a fost de foarte mare ajutor lui Traian, în timpul războiului cu dacii. Dar atunci, spune el, nu ne-am putea explica rolul acestora care nu coincide nicidecum cu cel al călăreților din războiul dacic. Alăturăm, așadar, acestui studiu, data propusă pentru *De munitionibus castrorum* de către editorii precedenți, Lange și Domaszewski. O datare târzie a textului, anume în secolului al III-lea, așa cum era în general adoptată la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului trecut, este, după părerea lui Maurice Lenoir⁹⁷, exclusă datorită prezenței lui *legatus legionis* și, mai ales, datorită efectivului cohortelor pretoriene care ne obligă să plasăm redactarea lucrării în secolul al II-lea: domnia lui Traian este perioada care ne permite cel mai bine să înțelegem ansamblul elementelor oferite de text; doar la acea perioadă fac referire *ueredarii*, absența *dromedarii*-lor, utilizarea ca substantiv a *classici*-lor și *uexillarii*-lor, cât și epitele atribuite celui căruia îi este dedicată lucrarea. Tot Lenoir consideră că însăși denumirea de *nationes* pentru trupele de barbari, care figurează în armată, este o nouă dovadă ce susține această

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Apud* Lenoir, p. 61.

⁹⁶ D. C. 68, 32, 4. Referințe în H. Callies, *op. cit.*, p. 162, *apud* Lenoir, p. 61.

⁹⁷ *Apud* Lenoir, p. 133.

datate. Pornind de la dispariția manipulului din legiune, de la prezența unor unități asemănătoare cu *numeri*, sau, cel puțin, foarte apropiate de acestea, dar care nu poartă încă acest nume, de la prezența conducătorilor de cămile, care nu poartă încă titlul lor nou, și de la cea a *ueredarii*-lor diferiți de cei cunoscuți nouă prin intermediul epigrafiei, și ținând seama de suprafața mare acordată *alae*-lor *miliariae*, Lenoir conchide că ne aflăm, în mod evident, într-o perioadă, dacă nu de prefacere totală, cel puțin de reorganizare și consolidare a armatei la care face trimitere și Vegetius, când vorbește de *constitutio Traiani*. Aceste câteva indicații diverse și concordante atestă faptul că autorul lucrării *De munitioibus castrorum* a fost martorul unei asemenea reorganizări și că, în concluzie, a redactat textul în timpul domniei lui Traian.

3. Importanța textului

Venind în întâmpinarea lui Lenoir, în ce privește datarea textului în epoca lui Traian, am putea și noi, la rândul nostru, să ne referim la unele informații arheologice mai noi, printre care se numără și castrule de marș de pe teritoriul Daciei; indicațiile lui Hyginus sugerează că Imperiul roman era încă în perioada sa de glorie, de expansiune, când un castru de marș putea, pe lângă lupta propriu-zisă, să contribuie la un succes sau la un eșec, într-o campanie militară dusă în *Barbaricum*.

Epoca lui Traian, prin realizările sale edilitare deosebite, monumentale chiar, se potrivește cel mai bine cu tabăra descrisă în text. Descoperirile, care vin să susțină afirmația noastră, le regăsim în Dacia, prima de la nordul Dunării, fiind fortificația de pământ de la *Drobeta* (Schela Cladovei)⁹⁸, unde, umanistul italian, Luigi Ferdinando de Marsigli, la începutul secolului al XVIII-lea, a măsurat un castru având forma unui pătrat, cu latura de aproximativ 500 de metri, al cărui loc de descoperire l-a notat cu *Castrametatio*. La Zăvoi, înainte de intrarea în trecătoarea de la *Tapae*, locul unde s-a făcut joncțiunea celor două coloane romane⁹⁹, a ieșit la iveală a doua fortificație monumentală, ca suprafață și sistem defensiv, pe care a cercetat-o atât Al. Borza, cât și alți specialiști, precum C. Daicoviciu, O. Bozu sau

⁹⁸ Vasile Boroneanț, Adina Boroneanț, *Roman Finds at Schela Cladovei, Mehedinți County*, în *Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n. Chr.*, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (1-4 Oktober 2000), București, 2001, p. 161-169.

⁹⁹ Hristache Tatu, *Fortificații la Porțile de Fier ale Transilvaniei*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 167.

N. Gudea. Aceasta, la fel ca și construcția menționată anterior, prezintă o formă pătrată, cu latura de aproape 400 de metri. Asediul asupra cetăților dacice din Munții Orăștiei a fost realizat de către armata romană, folosind un număr mare de castre de marș, cu ajutorul cărora s-a instituit o blocadă¹⁰⁰. Aceste tabere, în mare parte, respectă indicațiile lui Pseudo-Hyginus, în ce privește locul care trebuie ales pentru ridicarea unei fortificații. Castrule de marș studiate până acum prezintă câte o *clauicula* sau un *titulus* pe fiecare din laturi, ca și în cazul celor de la Cioclovina, Vârful lui Pătru, Comărnicele, Jigoru Mare și Grușoara Mare¹⁰¹.

Prezența între neamurile, care luptă alături de romani, a dacilor ridică unele probleme cu privire la relațiile daco-romane din vremea lui Traian¹⁰². Excludem, asemenea profesorului I. Glodariu¹⁰³, participarea la înfrângerea regatului lui Decebal a unor trupe de daci, din lipsă de încredere fățișă, pe care romanii o afixau față de aceștia. Experiența de luptă a dacilor a fost folosită de Traian, foarte probabil, împotriva partilor, pentru care împăratul a făcut pregătiri de război speciale. Faptul că, în text, se ține seama de locul, pe care trebuie să-l ocupe conducătorii de cămile în tabără, precum și de vântul, care trebuie pătrundă în castru, pentru a răcori aerul, sugerează că este vorba de un castru ridicat în Orient. Cu toate că Dacia a fost cucerită și transformată în provincie romană după anul 106, dacii au pătruns în armata romană, ca populație supusă, și, abia în timpul războiului partic al lui Traian, ei formează unități auxiliare cu un efectiv bine determinat. Este probabil ca dacii să fi fost menționați și în sursele folosite de Hyginus, și, deci ca mercenariatul în lumea dacică să fi avut o tradiție mai veche decât epoca lui Traian.

Chiar și așa, fragmentar, cum ni s-a păstrat, textul lui Hyginus oferă multe informații utile pentru arheologia și istoria romană provincială¹⁰⁴. Prezența dacilor (sud-dunăreni sau nord-dunăreni) între neamurile de barbari aliate cu romanii, în secolul I și începutul secolului al II-lea d. Ch., indică trecerea de care se bucurau cunoștințele lor militare și spiritul lor războinic la Roma. Dacă acceptăm, cu rezervele cuvenite, datarea izvorului antic în epoca lui Traian, avem o imagine tot mai clară a marelui efort organizatoric, dar și militar, depus de statul roman, pentru a înfăptui

¹⁰⁰ Hristache Tatu, Viorel Moraru, *Dispozitivul defensiv dacic de la Ponoricu (jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 159.

¹⁰¹ Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavski, Adriana Rusu-Pescaru, Florin Stănescu, *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996, p. 174-178.

¹⁰² Vezi prima discuție despre această problemă în istoriografia românească efectuată de I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul roman*, București, 1980, p. 20-27.

¹⁰³ Informație amabilă prof. I. Glodariu.

¹⁰⁴ Vezi întreaga problemă la Anne Johnson, *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannia und in den germanischen Provinzen des Römischen Reiches*, Mainz am Rhein, 1987, p. 38-41.

cucerirea regatului lui Decebal, iar, mai apoi, a celui partic.

Terminologia utilizată de Hyginus ne este extrem de utilă în analiza fortificațiilor romane. Dacă, până acum, în spațiul dintre calea *sagularis* și meterez, la castrele romane, ridicarea unei construcții (baracă, magazie, etc.) era văzut ca un lucru nefiresc și analizat ca atare, ea pare totuși să constituie o reminiscență a taberei de vară, unde fiecărui petic de pământ i se găsea o utilitate.

Din punct de vedere arheologic, ceea ce nouă ni se pare a fi cel mai interesant lucru, pe care autorul antic îl descrie foarte amănunțit, este modul cum se clădește un *agger*, respectiv *uallum*, a cărui structură se poate întări cu ajutorul pietrelor de orice fel, atunci când locul este „mai puțin sigur” (§ 50). O astfel de situație am întâlnit-o în cazul castrului de la *Tibiscum*, unde, în val, apar adesea straturi de pietriș. O altă idee, ce se poate desprinde din lectura textului, este existența unui singur șanț de apărare în cazul castrului de marș. Lățimea și înălțimea meterezului pot însă să difere, în funcție de situație și măsurile de precauție care se iau.

Însumate, preceptele lui Hyginus referitoare la castrametație, oferă cea mai clară imagine a meticulozității romanilor în ce privește ridicarea unor *castra aestiua*.

4. Notă asupra ediției

Pentru ediția de față au fost utilizate edițiile lui Maurice Lenoir și Alfred von Domaszewski, căruia i se datorează împărțirea textului în paragrafe. Neputând avea la dispoziție manuscrisul original, ne-am slujit, la realizarea acesteia, de aparatul critic, foarte detaliat, oferit de către Lenoir, care indică atât felul cum apar cuvintele în *Archerianus*, cât și corecturile propuse, de-a lungul vremii, de către editori. În plus, mai există o serie de particularități ale manuscrisului ce nu au fost semnalate în aparatul critic al lui Lenoir, cum ar fi: *b* în loc de *u* (*v*), *ae* în loc de *e*, sau felul cum este indicat termenul de *pes*, atât la singular, cât și la plural – 8 mențiuni în litere întregi și 60 de prescurtări, dintre care 4 abrevieri prin *p*, 11 prin *pe*, și 45 prin *ped*. Toate acestea au fost corectate de Pontanus în scrisoarea sa adresată lui Schrijver¹⁰⁵. În ceea ce privește felul cum au fost notate numerele de la 1 până la 999, am urmat exemplul lui Lenoir, respectând ortografia manuscrisului, unde acestea sunt redată atât în litere, cât și în cifre. Numărul 1000 este folosit de cinci ori în litere (dintre care cel puțin una este o greșeală în loc de *miliaria*) și de cinci ori, prin semnul ∞ pe care de asemenea am dorit să-l păstrăm, Lenoir, în schimb, înlocuindu-l cu M. Am redat întotdeauna cifra miilor scriind deasupra cifrei unităților o linie orizontală, corectând totuși, împreună cu Lenoir, la § 42, DCDCXX în VIDCCXX. Pentru a desemna

¹⁰⁵ Cf. *supra*, *Manuscrisul și autorul său*.

jumătatea de bandă lată de 30 de picioare, am întrebuințat, tot precum Lenoir, Domaszewski, A. Gemoll și T. L. L., forma *hemistrigium*; Schele, Lange și W. Gemoll au folosit, în edițiile lor, forma *semistrigium*, propusă pentru prima dată de J. Rutgers¹⁰⁶. Pe urmă, în afara particularităților de limbaj menționate la începutul acestui studiu, textul lui Hyginus se deosebește, datorită stilului, nu doar de restul scrierilor din domeniu, dar și de majoritatea scrierilor literare în limba latină. Când afirmăm aceasta, ne referim la acele pasaje care, din punct de vedere al raporturilor gramaticale, mai cu seamă al concordanței timpurilor, scot în evidență noviciatul autorului în arta scrisului, dându-i încă o dată dreptate lui Domaszewski, pentru că acolo exprimarea este mai degrabă specifică limbajului popular și nu celui literar: „*prout disponi *debent, [de] libello ostendimus*” în loc de „*prout disponi *deberent,...*” (§ 10), „*prout quis tendere debebit, in forma subiecimus*” în loc de „*prout quis tendere deberet,...*” (§ 15), „*meminerimus itaque [...] dari debeat*”, cu omiterea lui *quod* subînțeles, în loc de „*meminerimus [...] dari debere*” (§ 26) sau „*ostendimus [...] quis numerus commutari debeat*” în loc de „*[...] quis numerus commutari deberet*”. Atât datorită existenței unor scrieri târzii care atestă acest fel de a se exprima, cât și din cauza modului în care aceste încălcări ale normelor literare se succed în textul nostru, chiar dacă textul are și așa foarte multe greșeli comise îndeosebi de către copist, am fost determinați să nu le considerăm întru totul greșite și deci să nu intervenim, corectându-le. Ar mai fi de adăugat faptul că traducerea tuturor textelor latinești citate ne aparține.

Ediția noastră pune pentru prima dată la dispoziția specialiștilor din România o traducere românească cât mai fidelă a textului lui Pseudo-Hyginus. În acest sens, am indicat, la note, traducerea unor termeni de jargon militar, care au, de obicei, alt sens decât cel din *De munitionibus*; și aceasta, pentru ca specialistul să-și poată crea o imagine în legătură cu asemănarea dintre înțelesul original și cel dobândit ulterior, în cadrul armatei, al termenilor mai puțin cunoscuți. În același timp, nu am dorit să fim exhaustivi, în ce privește analiza textului, deoarece, așteptăm ca specialiștii, după ce vor fi cercetat mai întâi comentariile la edițiile anterioare ale textului și după ce vor fi căutat să vadă câte dintre castrele de marș descoperite pe teritoriul fostei Dacii țin cu adevărat seama de indicațiile lui Hyginus, să poată aduce noi dovezi, mai clare, care să pună în valoare atât fragmentul ce ni s-a păstrat, cât și disciplina militară romană, care, după cum se știe a continuat să slujească drept model și în veacurile ce au urmat.

Pentru istoria acestor locuri, această lucrare are, am putea spune, o dublă importanță, întrucât îi menționează printre neamurile de aliați și pe daci; lucru care,

¹⁰⁶ I. Rutgersius, *Variarum Lectionum libri sex*, Leyde, 1618, p. 49, *apud* Lenoir, p. XXII.

PSEVDO-HYGINI

de bună seamă, este foarte puțin cunoscut și care trebuie cercetat în continuare de către specialiști, pentru a se putea stabili, în baza altor dovezi, cât mai exact despre care daci este vorba.

Mulțumim colegului Eduard Nemeth pentru sprijinul bibliografic acordat și deschiderii pe care a avut-o față de soluționarea problemelor noastre tehnice și de informare, precum și bunului nostru coleg și prieten, mereu atașat de problemele de istorie și arheologie, Dan Ungureanu, pentru susținere.

Autorii

DE MVNITIONIBVS CASTRORVM

PSEVDO-HYGINVS

DE MVNITIONIBVS CASTRORVM

(DESPRE FORTIFICAȚIILE TABEREI)

1. Nunc papilionum tensionem cohortium supra scriptarum ostendemus. Papilio unus occupat pedes X, accipit incrementum tensurae pedes II, tegit homines VIII. Plena centuria habet milites LXXX: erunt papiliones X, qui decurrunt in longitudine pedum CXX. Nam quod ad latitudinem hemistrigii pedum XXX attinet, papilioni dantur pedes X, armis pedes V, iumentis pedes VIII: fiunt pedes XXIII; hoc bis, XLVIII. Quoniam, cum contrariae tendent, efficitur striga pedum LX, reliqui pedes XII qui conuersantibus spatio sufficient. Haec pedatura ad plenam centuriam est computata. Ex quibus in uigiliis singulis <quaterni> erunt et non plus quam octonos papiliones singulae tendunt. Ita fiet ut centurio eorum in eadem pedatura eorum papilionum tensionem accipiat; alioquin plus dari oportuisset.

2. Legiones, quoniam sunt militiae prouinciales fidelissimae, ad uallum tendere debent, ut opus ualli tueantur et exercitum gentibus imperatum suo numero corporali in muro teneant. Quando autem supplementa plura fuerint, ubi necesse est cohortis pedaturam extendere, seruata latitudine hemistrigii, et id pede manenti, eam mutabimus, ut quibus fuit CXX per CLXXX, sic sit XC per CCXL, in modum formae subiectae, uel LX per CCCLX, similiter ut forma ostenditur. XXX enim pedes per DCCXX cohors <in> unum occupat: nunc, quotiens latitudo duplicatur, longitudo pariter minuetur. Quodsi legiones plures acceperimus et supplementa pauciora, ut necessarium sit cohortes circa uallum crebrius ponere, conuertimus pedaturam: quod fuerit signis, tabulino <erit> nec hemistrigia mutabimus ratione tensurae suae. Cuiusque generis <formam> subiecimus. Aliquando cohorti CL per CL solet adsignari, sed, in quantum fieri potest, deuitari debet de eo, quod centuriae suo ordine tendere non poterunt et pedatura cohortis una parte nudabitur, sicut forma subiecta est.

1. ostendemus Dom. : ostendimus A || accipit Pont. : -cepit A || erunt A³ : erint A¹ || decurrunt in longitudine Gem. : occurrunt in latitudine A || est del. Rutg. post latitudinem || hemistrigii Rutg. : hemestrici A || attinet Rutg. : -nent A || cum contrariae tendent Len. : cum compraes tenderet A coniuncti tendunt Sch. et Gem. cum compare tendent Dom. || efficitur Rutg. : et ficitur A || centuriam Lange : legionem A || quaterni add. Dom. || erunt Lange : eunt A || fiet ut Sch. : sic sicut A || tensionem Pont. : pens- A.

2. fidelissimae Sch. : -ma A || uallum Sch. : ballum A, ut semper. || imperatum Lange : meatum A || teneant Salm.² : sene A || plura Sch. : aplura A || cohortis Sch. : chors A || extendere A corr. : -derere A || seruata latitudine Sch. : seruata latitudinem A || hemistrigii Rutg. : emistrici A || eam mutabimus Sch. : iam mutauimus A || quibus Dom. : quis A || formae subiectae Gem. : formaetsubiectum A || DCCXX Sch. : diae XX A || in add. Dom. || unum A² : urium A² || pariter Lange : partis A || minuetur Sch. : minuet A || quodsi Sch. : quod A || pauciora Sch. : -cora A || sit. add. A¹ || pedaturam Sch. : perd- A || tabulino Sch. : -num A || erit add. Lange || nec hemistrigia Len. : nū senestra A || formam add. Len. || subiecimus Sch. : -ieciemus A || aliquando Sch. : -qua A || cohorti Sch. : -hors A || poterunt ego : poterint A || una parte Sch. : uno pariter A.

1. Acum vom arăta cum trebuie să-și întindă corturile cohortele menționate mai sus. Un cort ocupă 10 picioare, primește încă 2 ca prelungire a spațiului, și acoperă 8 oameni. O centurie întreagă numără 80 de soldați; vor fi așadar 10 corturi care se întind pe o lungime de 120 de picioare. Căci, în ce privește lățimea de 30 de picioare a hemistrigium¹-ului, 10 picioare sunt destinate cortului, 5, armelor, iar 9, animalelor de povară; rezultă 24 de picioare. Înmulțit cu 2, vor fi 48 de picioare, fiindcă, atunci când <centuriile> vor sta față-n față, se va obține o striga² de 60 de picioare; rămân 12 picioare care vor fi de ajuns pentru circulație. Acest spațiu³ a fost calculat pentru o centurie completă. Din aceste <centurii>, în fiecare noapte, vor sta de strajă⁴ câte patru <soldați>, și fiecare centurie nu întinde mai mult de 8 corturi. În acest fel, centurionul își va întinde cortul în același spațiu în care sunt instalate și corturile lor; altfel ar fi trebuit să se dea mai mult.

2. Legiunile, fiindcă sunt cele mai de încredere trupe de provinciali, trebuie să-și întindă corturile lângă val⁵, ca să apere această întăritură și, formând, prin numărul lor, un zid viu⁶, să țină la distanță armata condusă de barbari. Dacă, însă, trupele de rezervă vor fi fost mai numeroase, în care caz este necesar ca spațiul unei cohorte să fie mărit, o vom face, păstrând lățimea hemistrigium-ului, adică fără să-i modificăm suprafața, astfel încât cele care au avut 120 pe 180 să aibă 90 pe 240, așa cum se vede pe desenul⁷ de mai jos, sau 60 pe 360, cum de asemenea este înfățișat pe desen. Deoarece 30 pe 720 de picioare ocupă o cohortă <ășezată> pe un singur rând; prin urmare, ori de câte ori lățimea este dublată, lungimea se micșorează în aceeași măsură. Dar dacă vom fi primit mai multe legiuni și mai puține trupe de rezervă, încât cohortele să trebuiască să fie așezate în număr mai mare de-a lungul valului, vom modifica spațiul: ceea ce a fost signis⁸, va fi tabulino, dar nu vom schimba felul în care sunt dispuse corturile în hemistrigia. Pentru toate tipurile am anexat desene. Uneori, se obișnuiește ca unei cohorte să-i fie acordat un spațiu de 150 pe 150, dar, pe cât este posibil, acest lucru trebuie evitat, din cauză că <astfel> centuriile n-ar <mai> putea să-și instaleze corturile în ordinea obișnuită, iar spațiul destinat cohortelor va rămâne, într-o parte, descoperit, după cum se observă pe desenul de mai jos.

3. Cohors prima, causa signorum et aquilae, intra uiam sagulariam et, quoniam duplum numerum habet, duplam pedaturam accipiet, utputa signis pedes CXX, tabulino pedes CCCLX, uel signis <pedes> CLXXX, tabulino pedes CCXL; formae ratio ut reliquae. Igitur si legiones impares, hoc est tres, acceptae fuerint, duae primae lateribus praetorii per rigorem uiae sagularis tendere debebunt, alia in praetentura similiter per rigorem uiae sagularis intransibus portam praetoriam parte laeua; dextra cohors contraria tendat, ut possit exercitus combinatus educi.

4. Quotiens autem quinque uel sex legiones acceptae fuerint, binae cohortes primae lateribus praetorii tendere debebunt, duae in praetentura, supra quibus ualetudinaria, deinde uexillarii uel cohors secunda, et si res exiget, cohors peditata quingenaria loco uexillariorum solet superponi, et si strictior fuerit pedatura, cohorti legionariae dari debet, sed numero suo, ut CXX pedes ualetudinarium et reliqua, quae supra tendent, accipiant, hoc est ueterinarium et fabrica quae ideo longius posita est, ut ualetudinarium quietum esse conualescentibus posset. Quorum pedatura in singulas species ad homines CC solet computari.

5. Vexillarii legionum eandem pedaturam accipere debent quam cohors legionaria, quae ad sexcentos homines computatur causa impedimentorum. Tendere debent in praetentura uel latere praetorii, ut dixeram, super cohortes primas. Ad uallum, si fieri potest, ideo tendere non debent, quod legatus eorum pariter non sit et si casu ab hoste uallum interruptum fuerit, legio et legatus eorum per uexillarios factum esse contendunt.

6. Cohortes praetoriae lateribus praetorii tendere debent et duplam pedaturam recipere, quod tentoriis maioribus utantur. Primipilares etiam et euocati in eadem pedatura locum accipiunt.

3. uiam sagulariam *Rutg.* : besag- A || habet *Salm.*² : bes A || pedes *add. Dom.* || reliquae *ego* : reliqui A || praetorii *Sch.* : -ori A^o peractori A^o || alia *Sch. dubitanter* : alii A || laeua *Sch.* : leua A^o leuauit A^o || dextra *Sch.* : ext- A || cohors contraria *Dom.* : -ortem -no A || combinatus *Pont.* : cumui- A.

4. binae *Mom. teste Dom.* : uiae A || ualetudinaria *Sch.* : -tutinaria A || uel *Sch.* : ue A || secunda *Sch.* : sedunde A || et si res A² : et res A¹ || loco *Lange* : loca A || cohorti *Sch.* : cohors A || dari *Sch.* : dare A || CXX *af Ursin* : LXX A || tendent *Sch.* : -dens A || pedatura *Sch.* : -ram A || CC *Sch. dubitanter* : et A

5. eandem A^o : eadem A^o || accipere *Salm.*² : accepere A || quam *Salm.*² : quod A || computatur *Dom.* : -tantur A || ut *ante primas del. Sch.* || et si A² : et A¹ || casu *Pont.* : casum A || interruptum A^o : -tor A^o || contendunt *ego* : contendet A.

6. cohortes *Sch.* : cohors A || praetorii *Pont.* : -riis A || et *Pont.* : ut A || tentoriis maioribus *Sch.* : temporibus maioris A || primipilares *Sch.* : -rib. A || euocati *Pont.* : eumc- A.

3. Cohorta întâi, din cauza steagurilor și a vulturului, <se va instala> dincoace de Țalea *sagularis*⁹, și, întrucât are un efectiv dublu, va primi un spațiu dublu; ca de exemplu, 120 de picioare *signis* și 360, *tabulino*, sau 180 de picioare *signis*, și 240, *tabulino*; planul, care-i corespunde, <este> același ca <pentru> celelalte. Așadar, dacă numărul legiunilor, care vor fi fost primite, va fi impar, adică trei, două <cohorte> *primae* vor trebui să-și instaleze corturile de-a lungul căii *sagularis*, iar cealaltă, în *praetentura*¹⁰, de asemenea de-a lungul căii *sagularis*, intrând pe poarta pretoriană, în partea stângă. Pe partea dreaptă, față-n față cu aceasta, va trebui să-și întindă corturile o altă cohortă, pentru ca armata să poată ieși în ordinea obișnuită.

4. Ori de câte ori, însă, se vor fi primit 5 sau 6 legiuni, câte două cohorte *primae* vor trebui să-și instaleze corturile în părțile laterale ale pretoriului, iar <alte> două, în *praetentura*. Deasupra acestora <vor fi amplasate> infirmeriile, după care urmează *uexillarii*¹¹ sau o *cohors secunda*; iar dacă situația o va cere, deasupra acesteia se pune de obicei, în locul *uexillarii*-lor, o cohortă de 500 de pedestrași. Dacă, însă, spațiul va fi fost mai mic, va trebui să-i fie dat unei cohorte legionare, dar ținând seama de efectivul ei, astfel încât 120 de picioare să primească infirmeria și restul celor ce vor fi instalate deasupra, adică *ueterinarium*¹²-ul și atelierul care a fost așezat mai departe, pentru ca răniții, ce se refac la infirmerie, să poată avea liniște. Spațiul destinat acestor servicii, este, de obicei, calculat pentru 200 de oameni fiecare.

5. *Vexillarii* legiunilor trebuie să primească același spațiu pe care îl primește o cohortă legionară și care este calculat pentru 600 de oameni, din cauza bagajelor; trebuie să-și întindă corturile în *praetentura*, sau în părțile laterale ale pretoriului, după cum am spus, deasupra cohortelor *primae*. Lângă meterez, dacă se poate, nu trebuie să se așeze, fiindcă legatul nu are aceeași autoritate asupra lor¹³, iar dacă cumva meterezul va fi fost străpuns de dușman, legiunea și legatul lor vor da vina pe *uexillarii*.

6. Cohortele pretoriene trebuie să-și întindă corturile în părțile laterale ale pretoriului și să primească un spațiu dublu, fiindcă folosesc corturi mai mari. *Primipilares* și *euocati* primesc un loc tot în acel spațiu.

7. Equites praetoriani latere dextro praetorii, singulares imperatoris latere sinistro. Quorum si maior numerus fuerit, utputa singulares DC, praetoriani CCC, poterunt CL singulares in striga praetorianorum tendere. Ita fiet ut et pari numero dispositi «sint et» decuriones et reliqui principales eorum binos equos possidentes propensius tendant. Et si minor numerus utrorumque fuerit, ut centenis equitibus hemistrigiis suis laxius tendant, non erit haesitandum, quoniam officialibus lateri dextro proximis ibi pedatura adsignaretur.

8. Quodsi cohortes praetoriae impares acceptae fuerint, quoniam numerus et dispositio dextra laeuaque praetorii cohortium a paribus esse debent, loco cohortis equites praetoriani ponentur. Singulares autem si DCCC aut DCCCC fuerint, pari numero integris strigis lateribus tendere debebunt, si ad D fuerint, et striga eis sufficiet.

9. Illud maxime obseruare debemus, ut latus praetorii non plus quam DCCXX pedes longitudinis accipiat. Ita fiet ut cohortes praetoriae et reliquus numerus, qui latere praetorii tendit, integris strigis sua pedatura optime tendant. Nam, quantum ad latitudinem praetorii totius attinet, a CLX ad CCXX potest obseruari in longitudinem, ut supra dixi, pedum DCCXX. Stationi dari oportet secundum praetorium pedes XX et si res exigit, pedes X sufficiet.

10. Item comitibus imperatoris nostri a pedibus L ad LXX potest obseruari, in qua pedatura praefecto praetorio primo loco a uia principali adsignari debet. Interposita deinde uia, cohortes praetoriae et reliquus numerus; prout disponi *debet. *[de] libello ostendimus.

7. praetoriani *Rutg.* : praeter- A || imperatoris *Sch.* : -res A || sinistro A *corr. mg.* : suo A || fiet *Sch.* : sic A || sint et *add. Förster* || utrorumque *Sch.* : uitorumque A || hemistrigiis *Rutg.* : aemitricis A || haesitandum *Sch.* : aesit- A || dextro *Sch.* : uestro A.

8. cohortes *Sch.* : cohors A || acceptae *Sch.* : -pto || fuerint *Sch.* : -rit A || laeuaque *Sch.* : leuaq A || cohortium *Dom.* : centuriones A || singulares *Sch.* : -ris A || C post autem *del. Sch.* || numero *Sch.* : -ros A || D *Lange* : nos A || eis *Lange* : est A || et *Dom.* : ut A || sufficiet *ego* : sufficiat A.

9. illud *Pont.* : illum A || praetorii *Sch.* : p. L. actori A || praetoriae *Lange* : primipilariumpraetoriae A || praetorii *Sch.* : -terii A || ad *Sch.* : at A || sufficiet *Salm.*² : -cent A.

10. imperatoris nostri *Salm.*² : -rib. nostris A || ut post L *del. Sch.* || praefecto praetorio *Sch.* : pro pī. A || uia pincipalia *Lange* : uta pincipalia A || cohortes *Sch.* : -tis A || praetoriae *Rutg.* : praebet- A || debent — ostendimus *Lange* : de libello ostendimus (extend- A*) debet A*.

7. Călăreții pretorienii «își întind coturile» în partea dreaptă a pretoriului, iar călăreții de elită ai împăratului, în partea stângă. Dacă numărul acestora va fi fost mai mare, ca de exemplu, 600 de călăreți de elită și 300 de pretorienii, 150 de călăreți de elită vor putea să-și întindă coturile în *striga* pretorienilor. Astfel, ei vor fi dispuși în număr egal «de-o parte și de alta», iar decurionii și restul subofițerilor lor, care dispun «fiecare» de câte doi cai, vor sta mai comod. Iar dacă numărul amândurora va fi fost mai mic, astfel încât să stea, având câte 100 de călăreți pe *hemistrigium*, mai puțin înghesuși, nu va trebui să se stea la îndoială «în ce privește efectuarea acestei schimbări», deoarece acolo ar «putea» primi un spațiu membrii statului-major¹⁴ care se află cel mai aproape de partea dreaptă «a pretoriului».

8. Dacă va fi fost primit un număr impar de cohorte pretoriene, de vreme ce numărul și dispunerea cohortelor în dreapta și în stânga pretoriului trebuie să fie simetrice, în locul cohortei se vor așeza călăreții pretorienii. Călăreții de elită ai împăratului, însă, dacă vor fi fost 800 sau 900, vor trebui să-și întindă coturile, în *strigae* întregi, în părțile laterale «ale pretoriului», iar dacă vor fi fost în jur de 500, le va ajunge chiar și numai o *striga*.

9. Va trebui să avem foarte mare grijă ca *latera praetorii* să nu primească mai mult de 720 de picioare în lungime. În acest fel, cohortele pretoriene și restul efectivului, care își întinde coturile în părțile laterale ale pretoriului, vor fi așezate în *strigae* în-tregi și vor sta, în spațiul destinat lor «în mod obișnuit», în cele mai bune condiții. Căci, în ce privește întreaga lățime a pretoriului, aceasta poate să pornească de la 160 și să ajungă la 220 de picioare, pe o lungime, cum am spus mai sus, de 720 de picioare. Postului de gardă trebuie să i se acorde, lângă pretoriu, un spațiu de 20 de picioare, iar, dacă situația o cere, vor fi de ajuns și 10.

10. De asemenea, suitei împăratului nostru i se poate rezerva un spațiu de la 50 la 70 de picioare, în care, primul loc lângă calea principală, trebuie să-l primească comandantul gărzii pretoriene. După ce s-a creat apoi o cale de trecere, «urmează» cohortele pretoriene și restul efectivului. Felul în care acestea trebuie să fie dispuse, am arătat «înainte» în cârtică.

11. Aris institutis in formam partis imae, auguratorio parte dextra praetorii ad uiam principalem adsignabimus, ut dux in eo augurium recte capere possit; parte laeua tribunal statuitur, ut augurio accepto insuper ascendat et exercitum felici auspicio adloquatur.

12. In introitu praetorii partis mediae ad uiam principalem gromae locus appellatur, quod turba ibi congruat, siue in dictatione metationis posito in eodem loco ferramento, groma superporatur, ut portae castrorum in conspectu rigoris stellam efficiant. Et professores eius artis causa supra scripta gromatici sunt cognominati.

13. Viae uicinariae ideo dantur percurrentes proxime sagularem, ut ad eruptionem exercitus expediti progredi possint.

14. Nunc praetenturae rationem exponam. Via principalis, quae est inter portas dexteriores et sinistriores, quae a principiis nomen obtinet, esse debet latitudine eadem, qua opus pedum LX quod est inter uallum et legiones et ideo <a> quibusdam interuallum est cognominatum. Item uia, quae ducit ad portam praetoriam – a praetorio sine dubio uia praetoria dicitur –, latitudine, ut supra, pedum LX, propter quam rigore tensurae suae superiores strigae in praetentura non percurrunt, quoniam ad uiam praetoriam signa spectare debent.

15. Dabimus itaque infra uiam principalem legatis pedaturam quod scamnum est appellatum nec communis strigarum dictationem metationis habet propter legionum

11. aris Sch. : aeris A || auguratorio ego : auguratorium A || ad uiam Rutg. : at ura A || adsignabimus Dom. : agnouimus A || dux in eo Rutg. : dixineet A || possit Rutg. : potest A || laeua Lips.¹ : leua A || statuitur Sch. : -to A¹ -tor A² || auspicio Rutg. : ahosp- A.

12. introitu Sch. : -tum A || ad Salm.¹ : aut A || ibi Rutg. : bi A || dictatione metationis Dom. : -tionē etad A || posito Salm.¹ : -tio A || conspectu Sch. : -tum A || professores Sch. : -siores A || scripta Sch. : -ti A.

13. sagularem Rutg. : regularis A* sagularis A* || ad Rutg. : ab A || possint Rutg. : -sunt A.

14. praetenturae Rutg. : -teriturae A || uia Rutg. : uiam A || quae Rutg. : qua A || principiis Sch. : -pes A || obtinet Rutg. : opti A || latitudine eadem Rutg. : alat- eandem A || a add. A³ || cognominatum Sch. : -tus A || uia Rutg. : uiam A || praetoriam Rutg. : -turiam A || a Sch. : in A || dicitur Rutg. : duc- A || latitudine Rutg. : -nem A || quam Lange : quod A || rigore Sch. : -rem A || tensurae Rutg. : censure A || superiores strigae Sch. : -ris -gis A || praetentura Grill. : praetoriura A.

15. infra A. Gem. : intra A || dictationem metationis habet Sch. : indicationem metationes habere A || legionum Sch. : 77 A || non ante semper del. Lange.

11. Ridicând altarele după modelul de mai jos, vom așeza auguratoriu¹⁵ în partea dreaptă a pretoriului, lângă calea principală, astfel încât generalul să poată lua auguriile în mod corect; pe partea stângă se instalează tribuna, pentru ca, după ce va fi luat auguriile, să se urce pe aceasta și să se adreseze armatei sub un bun semn prevestitor.

12. Locul de la mijlocul căii principale, unde se află intrarea în pretoriu, se numește *groma*¹⁶, fie din pricină că acolo se întâlnesc trupele, fie că, atunci când se fac măsurătorile, în același loc este instalat pedestalul pe care se așează *groma*, așa încât porțile castrului, privind în direcția lor, formează o stea. Iar cei care dețin acest meșteșug, din motivul expus mai sus, au fost numiți *gromatici*.

13. Căile laterale se creează paralele și în imediata apropiere a căii *sagularis*, pentru ca trupele, atunci când vor năvăli afară, să poată înainta nestânjenite.

14. Acum să vorbesc despre felul cum trebuie organizată *praetentura*. Calea principală, care se află între poarta din dreapta și stânga <taberei> și care își trage numele de la *principia*¹⁷, trebuie să aibă aceeași lățime ca porțiunea de 60 de picioare dintre meterez și legiuni, care, de către unii, a fost numită *interuallum*. De asemenea, calea ce duce spre poarta pretoriană, care, fără îndoială, se numește astfel de la pretoriu, <trebuie să aibă>, ca mai sus, o lățime de 60 de picioare; potrivit dispunerii lor, *strigae*-le de deasupra ei, în *praetentura*, nu îi sunt paralele, întrucât steagurile trebuie să fie orientate spre poarta pretoriană.

15. Așadar, legaților le vom da un spațiu dedesubtul căii principale, care a fost denumit *scamnum*¹⁸ și care nu se măsoară, ca de obicei, precum o *striga*, din cauza numărului nesigur

numerum incertum, quod semper latitudine a pedibus L ad LXXX observari debet, prout numerus legionum effecerit. In quo tribuni cohortium praetoriarum tendere solent. Similiter tribunis legionum inferius adsignari debet, quod aequae scamnum dicitur; a quo uia interposita alae miliariae uel quingenariae et deinceps; prout quis tendere debet, in forma subiecimus.

16. Nunc, ut suo referam loco, ad alam miliariam. Turmas habet XXIII, in eis decuriones, duplicarii, sesquuplicarii, idem qui et numerus turmarum est. Alunt equos singuli decuriones ternos, duplicarii et sesquuplicarii binos. Sic super numerum equorum mille, deductis singulis, qui in numerum computantur, XCVI. Ala quingenaria turmas habet XVI, decuriones et reliqua, prout numerus turmarum, amplius equos, ut supra, LXIII. Et ideo in singulis equitibus terni pedes computantur; mille efficitur «u» in eo pede praefectus alae pedaturam accipiat et principales eorum aliquo laxius tendant; alioquin singuli binos pedes et semisses acciperent.

17. Quantum autem ad retenturam pertinet, uia, quae est super praetorio, per cuius rigorem utraque parte, cum maior exercitus est, hoc est quinque legiones et supra, portae quintanae dari solent, accipere debet latitudinem pedum XL; si portae ibi datae fuerint, L pedes accipiet et cognominatur etiam quintana causa copiarum.

18. Quaestorium dicitur, quod aliquando quaestores ibi pedaturam acceperint; quod est supra praetorium in rigore portae quae «a» cohortibus decimis ibi tendentibus decimana est appellata. Quaestorium minore esse debet latitudine quam praetorium, ut strigae statorum posticum praetorii proximae sint. In quo maxime legati hostium et obsides et si qua praeda facta fuerit, in quaestorio ponitur.

19. Lateribus eiusdem tendere debent ad uiam quintanam centuriae statorum, ut posticum praetorii tueantur et proximi sint praetorium; quibus duplam pedaturam

15. latitudine Sch. : -nem A || L ad A corr. mg. : lat A || legionum Sch. : lectio- A || tribuni Sch. : -no A || tribunis Sch. : -ni A || alae Sch. : aliae A || quingenariae Sch. : quigen- A^m gen- A^m.

16. alam Sch. : aliam A || decuriones Salm.² : demcu- A || sesquuplicarii Salm.² : sexpli- A || est. Alunt Lange : stabunt A || equos Salm.² : etquos A || sesquuplicarii Salm.² : sesquipli- A || sic A² : si A¹ || ala quingenaria Sch. : a.l.ad A || numerus ego : numerum A || equos Sch. : quos A || mille efficitur ut Len. : mille deficitur A nihil deficit ut cf Ursin et Dom. || pedaturam Sch. : pedut- A.

17. ad Rutg. : et A || retenturam Sch. : repentina A || uia Sch. : uiae A || quae Rutg. : qua A || praetorio Rutg. dubitanter : -ria A || portae quintanae Dom. : portameaquarterae A || debet Sch. : -bent A || quintana Rutg. : -nam A || causa Rutg. : -sam A.

18. quaestorium Pont. : -rum A || rigore Lips.¹ : -rae A || quae a Lips.¹ : qua A || minore Lange : -nor A || latitudine Pont. : -nem A || statorum Lange : stad. A || posticum Lange : -cium A || proximae Sch. : -mi A || quaestorio A corr. mg. : -tione A.

19. tendere A^m : den- A^m || debent Sch. : -bet A || posticum Lips.¹ : -cium A || tueantur A corr. mg. : uean- A || sint Salm.² : sin A || praetorium Hartel teste Dom. : -res A.

de legiuni, trebuind să i se rezerve întotdeauna o lăţime de la 50 la 80 de picioare, după cum o va fi cerut-o numărul legiunilor. Acolo își întind, în mod obișnuit, corturile tribunii cohortelor pretoriene. Mai jos, va trebui să i se acorde de asemenea «un spațiu» tribunilor legiunilor, care se numește tot scamnum. Apoi, după ce s-a creat o cale de trecere, «urmează» alae-le miliariae sau quingenariae¹⁹ ș.a.m.d. Felul în care fiecare «unitate» va trebui să se așeze, am înfățișat pe desen.

16. Acum, ca să vorbesc despre ea la locul potrivit, în legătură cu ala miliaria: are 24 de turmae care numără tot atâția decurioni, subofițeri cu soldă dublă și subofițeri cu o soldă și jumătate, cât este numărul turmae-lor. Fiecare decurion are la dispoziție câte trei cai, iar subofițerii cu soldă dublă și cei cu o soldă și jumătate, fiecare câte doi. Astfel, la numărul de 1000 de cai, din care se scade câte unul «de fiecare subofițer», care este cuprins în acest efectiv, se mai adaugă 96. Ala quingenaria numără 16 turmae, decurioni și restul, potrivit numărului turmae-lor; în ce privește caii de rezervă, ca mai sus, adică 64. De aceea, pentru fiecare călăreț, se socotesc câte 3 picioare; numărul lor este fixat la 1000, pentru ca, pe acea suprafață, să primească un spațiu al lor comandant și ca ai lor subofițeri să stea mai puțin înghesușiți. Altfel, fiecare ar primi câte 2 picioare și jumătate.

17. Iar în ce privește retentura, calea, care se află deasupra pretoriului, pe direcția căreia, atunci când armata este mai numeroasă, adică 5 legiuni sau mai mult, sunt de obicei amplasate, de-o parte și de alta, porțile cvintane, trebuie să aibă o lăţime de 40 de picioare; dacă acolo vor fi fost amplasate porți, va trebui să aibă 50 de picioare și este numită tot cvintană, datorită trupelor²⁰.

18. Cvestoriul se numește astfel, fiindcă, odinioară, în acel loc au primit un spațiu cvestorii. Acesta se află deasupra pretoriului, în direcția porții care, datorită cohortelor cu numărul zece ce își întind acolo corturile, a fost numită decimana. Cvestoriul trebuie să aibă o lăţime mai mică decât cea a pretoriului, pentru ca strigae-le gardienilor²¹ să fie foarte aproape de spatele pretoriului. Acolo stau, mai ales, trimișii dușmanilor și ostaticii; iar dacă va fi fost luată vreo pradă, se pune «tot» în cvestoriu.

19. În părțile laterale ale acestuia, lângă calea cvintană, trebuie să-și întindă corturile centurile gardienilor, pentru a proteja spatele pretoriului și ca să fie foarte aproape de acesta.

adsignabimus, quod eisdem tentoriis utantur quibus cohortes praetoriae. Super quos cohors peditata quingenaria uel equitata, prout strigae magnitudo fuerit, poni debent. Et per reliquas strigas cohortes peditatae uel equitatae ad uiam quintanam spectare debebunt; et supra symmachiarii et reliquae nationes tendere debebunt; et ita fiet ut omni parte nationes, ut supra scriptum, contineantur.

20. Viae sagulariae XXX pedes sufficient; <si> quinque legiones fuerint, XL pedes latitudinis accipere debent. Scholae cohortibus primis, ubi munera legionum dicuntur, in scamno legatorum contra aquilam dari debent.

21. Castra, in quantum fieri poterit, tertiata esse debebunt, ut flatus aurae aestus exercitus leniat. Hoc dixi tertiata, utputa longum pedes IIICCCC, latum pedes ∞DC. Si longiora fuerint, classica dicuntur nec bucinum in tumultu ad portam decimanam facile potuerit exaudiri; si latiora fuerint, proxime quadraturam sequens est dictatio.

22. Quantum attinet ad ea, quae sunt necessaria, satis, puto, diligenter rettulimus, et si quae rationes adhuc fuerint necessariae, suo referam loco. Praeterea munitionem castrorum et soli electionem <in> statuenda metatione <et> artem iniquitates locorum uitandi ne praeterissem uidetur, breuiter in parte ima exponam.

23. Interim ostendam inceptationem metationis et numeros compositae formae recognoscamus. Admonebimus itaque, quis ubi tendere debeat. Lateribus praetorii, cohortes praetoriae et equites praetoriani, equites singulares imperatoris, alae miliariae uel quingenariae; si pedatura permiserit, uexillarii et cohortes secundae uel peditatae quingenariae super cohortes primas.

24. Praetendunt alae miliariae uel quingenariae, Mauri equites, Pannonii ueredarii;

19. adsignabimus Lange : -auimus A || tentoriis Pont. : tensoris A || cohortes Ruag. : -ti A || et Sch. : ut A || symmachiarii ego : sumactares A symmachiarii Mom. || reliquae Sch. : -qui A || ut Mom. : et A || scriptum Mom. : -ibtas A.

20. uiae sagulariae Sch. : quae ang- A || sufficient Sch. : -ciet A || si add. Sch. || latitudinis Sch. : -nes A || debent Lange : -bunt A || cohortibus Sch. : -tis A || legionum add. A¹ || scamno Sch. : iscanium A || debent Sch. : -bet A.

21. aurae aestus Sch. : auraeustus A || leniat Sch. : laen- A || hoc A² : hc A¹ || tertiata Sch. : -tia A || fuerint Sch. : -rit A || nec Lange : ne A || tumultu Sch. : -tum A || decimanam Pont. : -mamdam A || latiora Sch. : latior A || proxime Lange ex recc. : -mae A || quadraturam Lange : -rae A.

22. quae Sch. : que A || adhuc Sch. : ath- A || electionem Sch. : lect- A || in add. Sch. || statuenda metatione Sch. : statuendā etationem A || et add. Sch. || artem Sch. : item A || locorum Sch. : loco A || uitandi Sch. : uitian- A.

23. ostendam Sch. : hos- A || metationis Sch. : -nes A || numeros Sch. : -ro A || compositae Sch. : -ta A || admonebimus Sch. : -neuimus A^{nc} -nemus A^{nc} || et Gem. : ad A || imperatoris Sch. : -res A || alae Sch. : aliae A || pedatura Sch. : -ram A || permiserit Sch. : -rint A || quinquaginta post uel del. Sch. || primas Sch. : -mae A.

24. praetendunt A^{nc} : praehen- A^{nc} || mauri A³ : maun A¹ || ueredarii Ruag. : uerari A.

Lor li se va acorda un spațiu dublu, fiindcă folosesc aceleași corturi, ca și cohortele pretoriene. Deasupra lor va trebui să se așeze, în funcție de cât va fi fost de mare striga, o cohortă de 500 de oameni, cu pedestrași sau equitata²². Iar cohortele de pedestrași sau equitatae din celelalte strigae vor trebui să fie orientate spre calea cvintană. Deasupra vor trebui să-și întindă corturile aliații²³ și restul neamurilor. Astfel, aceste neamuri vor fi înconjurate, după cum am spus mai sus, din toate părțile.

20. Pentru calea sagularis, 30 de picioare vor fi de ajuns; dacă vor fi fost 5 legiuni, va trebui să aibă o lățime de 40 de picioare. Birourile²⁴ cohortelor primae, de unde se fac cunoscute sarcinile pe care le au legiunile, trebuie să fie amplasate în scamnum-ul legaților, față în față cu vulturul.

21. Împărțirea taberei va trebui, pe cât va fi fost posibil, să reprezinte un raport²⁵ de $\frac{2}{3}$, pentru ca adierea vântului să slăbească căldura din interiorul taberei. Când am spus $\frac{2}{3}$, mă gândeam, bunăoară, la o lungime de 2400 de picioare și la o lățime de 1600 de picioare. Dacă va fi fost mai lungă, se va suna din trâmbiță, deoarece cornul, în cazul unui atac neașteptat, nu va putea fi auzit cu ușurință până la poarta decumană; iar dacă va fi fost mai lată, forma delimitată se apropie de un pătrat.

22. Cât despre cele ce sunt indispensabile, cred că le-am expus destul de lămurit, iar dacă mai sunt și alte explicații ce trebuie menționate, voi vorbi despre ele la locul potrivit. Pe lângă aceasta, ca să nu par că am trecut peste fortificarea taberei, alegerea terenului, atunci când se stabilesc măsurătorile, și modul în care trebuie evitate locurile nefavorabile, le voi înfățișa pe scurt în ultima parte.

23. Deocamdată, să arăt cum se încep măsurătorile și să cercetăm pe rând trupele din planul pe care l-am alcătuit. Vom aminti așadar locul unde fiecare trebuie să-și întindă cortul. De-o parte și de alta a pretoriului, «stau» cohortele și călăreții pretoriene, călăreții de elită ai împăratului, alae-le miliariae sau quingenariae, iar dacă spațiul o va fi îngăduit-o, uexillarii și cohortele secundae sau cele de 500 de pedestrași, deasupra cohortelor primae.

24. În praetentura își întind corturile alae-le miliariae sau quingenariae, călăreții mauri²⁶ și

classici omnes ideo praetendunt, quod ad vias muniendas primi exeunt, et quo sint tutiores, a Mauris equitibus et Pannoniis ueredariis operantes proteguntur; qui a cohortibus primis proximi tendere debent, uexillarii legionum; item exploratores in striga cohortis primae.

25. Retendunt cohortes equitatae miliariae uel quingenariae, quarum rationes subieci. Omnis miles prouincialis accipit pedaturam pedem adiecta quinta per totam latitudinem hemistrigii, eques autem duo semis adiecta quinta. Nunc quotiens numeros acceperimus, ut retenturam computemus, cohortes equitatas ad numerum peditum redigimus, ut equitibus cum cohortibus suis pedaturam facilius adsignemus.

26. Habet itaque cohors equitata miliaria equites CCXL, quod redigo ad peditem, ut pedem, quod accipit miles, redigo ad duo semis, quod accipit eques: fit, dimidia sumpta, ductum quinquies. Sic tractabimus numerum equitum; fit CXX, ducemus quinquies, fit DC. Accedunt ex ea cohorte miliaria, detractis equitibus, reliqui pedites DCCLX; fit cum superiore mille CCCLX. Meminerimus itaque ad computationem cohortis equitatae miliariae pedaturam ad ∞CCCLX dari debeat.

27. Cohors equitata quingenaria in dimidio eandem rationem continet quam cohors «miliaria». Habet itaque cohors equitata miliaria centurias X *peditum, *equites CCXL, turmas, decuriones <VI>; tendunt papilionibus CXXXVI, ex eo centuriones et decuriones singulis papilionibus utuntur. Cohors equitata quingenaria habet centurias VI, reliqua pro parte dimidia.

28. Cohors peditata miliaria habet centurias X, tendit papilionibus C, ex eis

24. praetendunt A^{pe}: praehen- A^{pe} || mauri A³: maun A⁴ || ueredarii Rutg.: uerari A || pannoniis Salm.²: -ones A || ueredariis Rutg.: beridaris A || primis Sch.: -mi A || cohortis Sch.: -tes A.

25. retendunt Sch.: praet- A || rationes Sch.: -ne A || subieci Lange: -cti A || omnis Rutg.: -nes A || hemistrigii Rutg.: aemistrici A || eques Rutg.: aeq.si A || duo Rutg.: dua A || adiecta Rutg.: -cti A || quinta A^{pe}: quita A^{pe} || retenturam Sch.: -enitram A || cohortes equitatas Sch.: -ors -tata A || ad A^{pe}: a A^{pe} || adsignemus Scriv.: -nimus A.

26. habet Sch.: hiiha- A || miles Sch.: -lex A || tractabimus Sch.: -auimus A || accedunt Dom.: -cidit A || ea cohorte miliaria Sch.: eo -tem -riam A || detractis Sch.: -tritis A || reliqui pedites Sch.: reliquid pedes A || computationem Sch.: -ne A.

27. quingenaria Sch.: ad A || quam Sch.: quod A || miliaria add. Sch. || habet A^{pe}: -beat A^{pe} || centurias Sch.: 77 A || peditum Gem.: ped'A || ped' post equites habet A. huc transt. Gem. || VI add. Durry || centuriones Sch.: 77 A || quingenaria Scriv.: quige- A || centurias Sch.: 77 A.

28. centurias Sch.: 77 A || tendit Sch.: ten:di A.

Pannonii ueredarii²⁷. Toți soldații de marină stau în *praetentura*, pentru că ei vor pleca cei dintâi să construiască drumuri, și, ca să fie în siguranță, sunt apă- rați, în timpul lucrului, de către călăreții mauri și Pannonii ueredarii. Cei care trebuie să-și întindă corturile în imediata apropiere a cohortelor *primae*, «sunt» *uexillarii* legiunilor. De asemenea, cercetașii «trebuie să se așeze» în *striga* cohortei întâi.

25. În *retentura* își întind corturile cohortele *equitatae* de 1000 sau de 500 de oameni, a căror organizare am înfățișat-o mai jos. Fiecare soldat provincial va primi, pe întreaga lățime a *hemistrigium*-ului, «un spațiu de» un picior și o cincime²⁸, iar călărețul, 2 picioare și jumătate plus o cincime. Prin urmare, după ce vom fi primit unitățile, pentru a calcula «spațiul necesar pentru» *retentura*, transformăm de fiecare dată cohortele *equitatae* într-o unitate de pedestrași, ca să putem acorda mai ușor un spațiu călăreților și cohortelor lor.

26. Așadar, o cohortă *equitata* de 1000 de oameni numără 240 de călăreți pe care îi transform în pedestrași, în același fel în care piciorul, pe care îl primește un soldat, îl transform în 2 picioare și jumătate, cât primește un călăreț. «Acest lucru» se face împărțind²⁹ la 2 și înmulțind³⁰ cu 5. Așa vom proceda cu unitățile de călăreți; rezultă 120, iar înmulțit cu 5, dă 600. La această cohortă de 1000 de oameni, după ce am scăzut călăreții, «se adaugă» restul de 760 de pedestrași; rezultă, adunând pe cei de mai sus, 1360. Prin urmare, să ținem minte că, atunci când facem calculul pentru cohorta *equitata* de 1000 de oameni, aceștia trebuie să i se dea un spațiu pentru 1360.

27. Cohorta *equitata* de 500 de oameni are, pe jumătate, aceeași împărțire ca și cohorta *equitata* de 1000. Deci, cohorta *equitata* de 1000 de oameni numără 10 centurii de pedestrași, 240 de călăreți, iar *turmae* și decurioni, 6; «toți aceștia» folosesc 136 de corturi, din care centurionii și decurionii au fiecare câte un cort. Cohorta *equitata* de 500 de oameni numără 6 centurii, iar în rest, în proporție de jumătate.

28. Cohorta de 1000 de pedestrași este împărțită în 10 centurii și folosește 100 de corturi,

centuriones singulis. Item peditata quingenaria habet centurias VI, reliqua ut supra.

29. Nationes, – Cantabri, Gaesati, Palmyreni, Daci, Brittones –, centurias statorum et si quid aliud datum fuerit in exercitu symmachiariorum (in) retentura ponemus. Camelis cum suis epibatis singulis pedes V adsignabimus. Tendere debebunt, si in hostem exituri erunt, in praetentura iuxta classicos, si ad praedam portandam praesto erunt, intra quaestorium tendere debebunt.

30. Datos itaque numeros, qui infra scripti sunt, sic computabimus: legiones III, uexillarii ∞DC, cohortes praetoriae IIII, equites praetoriani CCCC, equites singulares imperatoris CCCCL, alae miliariae IIII, quingenariae V, Mauri equites DC, Pannonii ueredarii DCCC, classici Misenates D, Rauennates DCCC, exploratores CC, cohortes equitatae miliariae II, quingenariae IIII, cohortes peditatae miliariae III, quingenariae III, Palmyreni D, Gaesati DCCCC, Daci DCC, Brittones D, Cantabri DCC, centuriae statorum II.

31. Semper numeris acceptis retenturam computare debemus, ut sciamus, quot hemistrigia in retentura nascantur. Nunc fit numerus, qui retendit, XIII DCXL. Sumo partem dimidiam ideo, quod a paribus tendant; fit VIDCCCXX. Nunc latus praetorii componamus et praetenturam similiter computemus, sicut retenturam fecimus, ut sciamus cohortibus legionariis quid tabulino uel signis dare debeamus.

28. centuriones Sch. : 77 A || centurias Sch. : 77 A.

29. gaesati ego : getati A gaetuli Mom. || palmyreni Rutg. : parmyrent A || centurias Lange : 77 A || exercitu Sch. : -to A || symmachiariorum ego : summamclariorum A^{pc} summamclarificum A^{pc} symmachiariorum Mom. || in add. Sch. || retentura Sch. : -ntatura A || ponemus ed. a Dom. : ponimus A || camelis Sch. : -millos A || epibatis Sch. : ebimatis A || adsignabimus Sch. : -auimus A || praetentura Sch. : -ram A || classicos Sch. : -iquos A || portandam Rutg. : -ndum A^{pc} -ntum A^{pc} || intra af Ursin : induam A^{pc} indum A^{pc}.

30. datos ... numeros Sch. : -tus ... -rus A || computabimus Scriv. : -auimus A || cohortes praetoriae Salm.² : -ors -ria A || praetoriani Sch. : -res A || equites — imperatoris Sch. : aequitatum insinguli inped A || mauri A^{pc} : mari A^{pc} || ueredarii Rutg. : beridarii A || misenates Lange : mesinaci A || rauennates Sch. : -tis A || cohortes — miliariae Sch. : co.aequitat.mil A || cohortes Sch. : -ors A || miliariae Sch. : mil A || miliariae ante quingenariae del. Sch. || palmyreni Rutg. : parmyrent A || gaesati ego : getati A gaetuli Mom. || cantabri Rutg. : caut- A || centuriae Sch. : 77 A.

31. numeris Sch. : -ros A || retenturam Lange : praetentura A || quot Rutg. : quod A || hemistrigia Rutg. : emistria A || indemestria del. A¹ || retentura Sch. : -ram A || ideo A^{pc} : ide A^{pc} || paribus Lange : patri- A || tendant Lange : -dat A || nascantur del. Lange || et Sch. : si A || praetenturam Sch. : retentura A || sicut Sch. : siut A || signis Dom. : -no A.

dintre care fiecare centurion are câte unul. În același fel, cea de 500 de pedes- trași numără 6 centurii, iar în rest, ca mai sus.

29. Neamurile «barbarilor» – cantabrii³¹, gesatii³², palmireni³³, dacii, britonii³⁴ –, centuriile de gardieni și orice alți aliați va fi avut armata, îi vom așeza în *retentura*. Cămilelor împreună cu conducătorii lor le vom da fiecare câte 5 picioare; dacă va fi să iasă în calea dușmanului, vor trebui să-și întindă corturile în *praetentura*, lângă soldații de marină, iar dacă se vor fi aflat acolo pentru a căra prada, vor trebui se așeze în cvestoriu.

30. Dacă vom fi primit unitățile enumerate mai jos, așa vom calcula: 3 legiuni, 1600 de *uexillarii*, 4 cohorte pretoriene, 400 de călăreți pretorienii, 450 de călăreți de elită ai împăratului, 4 *alae miliariae*, 5 *quingenariae*, 600 de călăreți mauri, 800 de *Pannonii ueredarii*, 800 de soldați din flota de la Misenum și 800 din flota de la Ravenna, 200 de cercetași, 2 cohorte *equitatae* de 1000 de oameni și 4 de 500, 3 cohorte de 1000 de pedestrași și 3 de 500, 500 de palmireni, 900 de gesați, 700 de daci, 500 de britoni, 700 de cantabri și 2 centurii de gardieni.

31. Întotdeauna, după ce vom fi primit unitățile, trebuie să facem calculul pentru *retentura*, ca să știm câte *hemistrigia* se formează acolo. Așadar, efectivul, care își întinde corturile în *retentura*, este de 13640. Iau o jumătate, fiindcă sunt așezați în număr egal (de ambele părți), și rămân 6820. Acum să punem în ordine părțile laterale ale pretoriului și să facem calculul pentru *praetentura*, la fel cum am făcut cu *retentura*, ca să aflăm cât trebuie să le dăm cohortelor legiunilor *tabulino* și cât, *signis*.

32. Obseruare itaque debemus, ut, quotiens tres legiones cum supplementis acceptae fuerint, dimidia pars castrorum DCCXX pedes latitudinis habeat et lateribus castrorum cohortibus tabulino XC, signis CCXL pedes adsignemus, ut deducto tabulino cohortium et latitudine uiae sagularis reliqui DC pedes supersint, ut alae miliariae in praetentura ad pedem tendant. Vt nunc statuamus reliquos pedes DC, explemus latus unum praetorii, ut sciamus, quot alae in praetentura tensurae sint.

33. Occupantur numero militum latere praetorii pedes CCCCXX, praetorio pedes LX, stationi pedes XX, comitibus pedes LX, in uias pedes XL; quod fere in hac latitudine ita fuerit dispositio: fiunt DC pedes.

34. Nunc praetenturam ut componamus, numerum equitum alarium, qui sunt reliqui, computemus. Fiunt IIII, partis dimidia, II. Accipere debet ala miliaria signis pedes CL, tabulino pedes DC. Hac ratione pedes CL efficiunt hemistrigia <V>. Accipit eques III pedes in longitudine pedum DC; sumo partem tertiam, ut habeam equitum numerum, qui in ea longitudine tendet; fit CC; erit hemistrigii unius; et nunc hemistrigia ducimus V: quinquies CC fit ∞: alae miliariae pedatura.

35. Reliquum autem numerum sicut retenturam computemus, ut sciamus similiter, quot hemistrigia nascantur. Fit numerus, cum pedatura ualetudinarii, ueterinarii et fabricae, quae in unum ad DC homines computantur, VIII. Sumimus dimidiam, fit IIII; hoc erit partis dimidia; est DC pedum per longitudinem, quod <D> homines capiet; sicut diximus peditem adiectam quintam ad pedem accipere. Nihil itaque intersit an ad numerum computatum quintam partem adiciamus, an uero ex longitudine, ut nunc DC pedum, deducamus partem VI. Reliqui quingenti, tot homines capiet hemistrigium.

32. latitudine *Rutg.* : -nem A || centum post DC del. A¹ || praetentura *Lange* : pedituram A || statuamus post pedes del. A² || explemus *Gen.* : -limus A || praetorii *Sch.* : -ris A || quot *Sch.* : quod A || praetentura *Sch.* : -ram A || sint *Sch.* : sunt A.

33. CCCCXX *Sch.* : CCCXX A || praetorio *Salm.*² : -rii A || comitibus *Salm.*² : communi A || XL *Salm.*² : L A || in hac A² : ihac A¹ || latitudine *Lange ex rec.* : -nem A || pedes *Sch.* : 77 A.

34. ut *Sch.* : id A || equitum *Rutg.* : aeq. A || partis dimidia *Sch.* : -tes -dia A || debet *Sch.* : -bent A || hac *Sch.* : ac A || hemistrigia *Rutg.* : emistricio A || V add. *Sch.* || eques *Sch.* : aequites A || accipit *Sch.* : acce- A || III *Sch.* : III A || pedes *Sch.* : sed A || longitudine *Sch.* : -nis A || habeam *Sch.* : -ant A || equitum *Sch.* : -tes A || ea *Sch.* : eo A || longitudine *Sch.* : -nem A || hemistrigii *Rutg.* : misticri A || unius A² : unus A² || hemistrigia *Rutg.* : emistricia A || ducimus *Grill. ex rec.* : dicimus A || alae miliariae pedatura *Sch.* : aliae mille pedaturam A.

35. retenturam *Scriv.* : -ntaturam A || quot *Rutg.* : quod A || hemistrigia *Rutg.* : aemistricia A || nascantur *Rutg.* : nascun- A || ualetudinarii *Sch.* : -rium A || ueterinarii *Sch.* : -rium A || DC of *Ursin* : do A || VIII *Fab.* : VIII A || dimidiam *Sch.* : -dia A || IIII *Fab.* : IIII A || D add. *Sch.* || capiet *Sch.* : -pet A || sicut *Sch.* : sitq. A || longitudine *Sch.* : -nem A || reliqui quingenti *Gen.* : -que -tos A || hemistrigium *Rutg.* : aemistricium A.

32. Va trebui, așadar, să avem grijă ca, ori de câte ori vom fi primit 3 legiuni împreună cu trupele de rezervă, o jumătate din tabără să aibă o lățime de 720 de picioare și să le dăm cohortelor <asezate> de o parte și de alta a acesteia, 90 de picioare *tabulino* și 240 de picioare *signis*, astfel încât, scăzând *tabulinum*-ul cohortelor și lățimea căii *sagularis*, să rămână 600 de picioare, pentru ca *alae*-le *miliariae* să-și întindă corturile în *praetentura*, potrivit suprafeței destinate lor în mod obișnuit. Iar acum, pentru a ne da seama cum va fi întrebuințat restul de 600 de picioare, vom umple una din părțile laterale ale pretoriului, ca să știm câte *alae* se vor așeza în *praetentura*.

33. Din *latera praetorii* 420 de picioare sunt ocupate de către efectivul soldaților, pretoriul <însuși> ocupând 60, 20 de picioare de postul de gardă, 60 de picioare de către suita împăratului, iar 40 de picioare revin căilor de trecere; cam așa va arăta repartizarea pe această lățime; rezultă 600 de picioare.

34. Acum, pentru a organiza *praetentura*, să calculăm numărul de călăreți din *alae* care rămân. Sunt 4000, iar pe jumătate, 2000. O *ala miliaria* trebuie să primească 150 de picioare *signis* și 600 *tabulino*. În acest fel, 150 de picioare formează 5 *hemistrigia*. Un călăreț primește 3 picioare pe lungimea de 600; iau o treime, ca să obțin numărul de călăreți ce se vor așeza pe această lungime: rezultă 200 care va fi cât pentru un *hemistrigium*. Iar acum să calculăm 5 *hemistrigia*; de 5 ori 200 face 1000, <adică> spațiul unei *ala miliaria*.

35. Să calculăm restul efectivului, așa cum am făcut cu *retentura*, pentru a ști, de asemenea, câte *hemistrigia* se formează. Rezultă, împreună cu spațiul infirmeriei, *ueterinarium*-ului și atelierului care, toate la un loc, sunt calculate pentru 600 de oameni, un efectiv de 8000. Luăm o jumătate, rămân 4000. *Hemistrigium*-ul, pentru jumătate <din tabără>, măsoară 600 de picioare în lungime, acolo putând încăpea 500 de oameni. După cum am spus că un pedestraș primește <un spațiu de> un picior și o cincime, nu-i nici o diferență, dacă la efectivul, pe care l-am calculat, adăugăm o cincime, sau dacă din lungimea de 600 de picioare, ca în situația de față, luăm o șesime. Rămân 500, atât cât va cuprinde un *hemistrigium*.

36. Sed habemus numerum **III**; uideamus, quotiens <D> habeo: quod est VIII; totidem hemistrigia nascuntur. Fit **CCXL**, et superiores computati alarum pedes CCC; fit in unum **DXL**. Poterunt esse **tensurae** cohortium III; faciunt pedes **DCCXX**, ex quibus decedit quod numerus **occupat**, pedes **DXL**; reliqui pedes **CLXXX**, quo VI hemistrigia nascuntur. Vt nunc **uicinarum** uia super cohortem primam, item numero quattuor pedum denum: fit in uias pedes **LX**; reliqui pedes **CXX**, quod scamnis tribunorum et legatorum, singulis **LX** pedes, adsignabimus.

37. Nunc si dicitur, <ut> mille hominibus super numerum compositum in eadem pedatura locus adsignetur, sic **faciemus**: quoniam partis dimidia D esse constat, quos capiet hemistrigium, deducamus scamnis pedes X et uiam de inter alas tollamus, quae tunc datur, si pedatura **permittet**; fiunt pedes **XXX**: erit hemistrigium quod D homines postea acceptos recipiet.

38. Nunc e contrario similiter **numeris** compositis deducamus homines ∞, quorum est pedatura striga pedum **LX**. Dabimus scamno legatorum pedes **LXXX**, tribunorum pedes **LXX** et uiam inter alas **reponemus**.

39. Item lateri praetorii et **retenturae** similiter, si quo plus uel minus fuerit, idem obseruabimus, ut praetorium et **comitum** pedaturam, item quaestorium minuamus uel ampliemos **seruatis** portionibus latitudinis. Viae autem abesse poterunt, si pedatura strictior fuerit, inter cohortes praetorias et alas equitum ideo, quod disciplina militari ad suum quisque **numerum** coniuncti conuenient si obseruent ita <ut> dico.

40. Et in retentura qui solent et **quinquagenis** hominibus per strigas strictius seu laxius

36. D add. A. Gem. || hemistrigia **Rutg.** || aestrigia A || poterunt **Len.** : -rit A || tensurae **Sch.** : tentu- A tensura **Gem.** || cohortium **Sch.** : -tes A || **CCXL** A || quo **Sch.** : quod A || VI hemistrigia **Sch.** : uirestrigas A || uia **Sch.** : iua A || **DXL** A || **quod** A || **CXX** A || scamnis **Sch.** : simanes A || singulis **Sch.** : -li A || adsignabimus **Sch.** : -auimus A

37. dicitur **ego** : dictator A datur **Dom.** || ut add. **Dom.** || hominibus **Dom.** : homines A || eadem pedatura **Sch.** : eandem -ram A || **partis** **Sch.** : -tes A || capiet **Lange** : -pite A || hemistrigium **Rutg.** : emistrigio A || alas **Sch.** : balis A || **hemistrigium** **Rutg.** : aemistrigium A

38. striga **Grill.** ex **recc.** : strigea A || scamno **Sch.** : -num A || uiam **Sch.** : uia A || alas **Sch.** : alias A || reponemus **Sch.** : reponimus A

39. quaestorium **Sch.** : -ri A || ampliemos **Sch.** : -lius A || uiae **Gem.** : suae A || abesse **Sch.** : ubiesse A' ubesse A **corr.** || poterunt **ego** : poterint A || **strictior** **Sch.** : inscriptior A || cohortes **Sch.** : -tem A || alas **Sch.** : alias A || suum **Sch.** : sum A || ut **add.** **Sch.**

40. retentura **Sch.** : -naturam A^{pc} || **quinquagenis** **Lange** : quemquamgenus A

36. Dar avem un efectiv de 4000; să vedem de câte ori am 500: de 8 ori. Tot atâtea *hemistrigia* se formează. Rezultă 240 de picioare la care se adaugă cele 300 de picioare calculate mai sus pentru călăreții din *alae*; în total, face 540. <Acolo> vor putea să fie spațiile a 3 cohorte, adică 720 de picioare din care se scade numărul de picioare pe care îl ocupă efectivul <trupeii>, rezultând 540. Rămân 180 de picioare unde se formează 6 *hemistrigia*; în același fel în care <se creează> o cale laterală deasupra cohortei întâi, <vom crea> 4 la număr, de câte 10 picioare; rezultă, pentru căile de trecere, 60 de picioare. Rămân 120 de picioare pe care le vom da *scamnum*-urilor tribunilor și legaților, fiecare primind câte 60 de picioare.

37. Dacă se stabilește³⁵ că 1000 de oameni, peste efectivul deja instalat, vor primi un loc în același spațiu, vom face astfel: întrucât este limpede că, pe jumătate, <numărul lor> va fi de 500, fiind cuprinși într-un *hemistrigium*, să reducem *scamna* cu 10 picioare și să înlăturăm calea de trecere dintre *alae*, care va fi refăcută doar atunci când spațiul o va îngădui; rezultă 30 de picioare, <care> va fi *hemistrigium*-ul în care se vor așeza cei 500 de oameni sosiți mai târziu.

38. Acum, invers, să scădem, în același fel, 1000 de oameni din efectivele deja orânduite, al căror spațiu constituie o *striga* de 60 de picioare. *Scamnum*-ului legaților îi vom da 80 de picioare, iar celui ce le revine tribunilor, 70 de picioare, refăcând calea de trecere dintre *alae*.

39. De asemenea, atât pentru părțile laterale ale pretoriului cât și pentru *retentura*, dacă <efectivul> va fi fost întrucâtva mai mare sau mai mic, vom avea din nou grijă să micșorăm sau să mărim pretoriul și spațiul suitei <imperiale>, precum și cvestoriul, păstrând dimensiunile lățimii <taberei>. Căile de trecere dintre cohortele pretoriene și *alae*, în schimb, vor putea să lipsească, dacă spațiul va fi fost mai îngust, pentru că, po-trivit disciplinei militare, fiecare va sta împreună cu unitatea sa, dacă se va ține seama întocmai de cele ce spun.

40. Iar în *retentura*, soldații, având câte 500 de oameni pe *striga*, obișnuiesc să stea mai

tendere, quoniam saepe numeros euenit commutari, tensuram amplius efficiant, quam strigae in eandem pedaturam incurrent. Nec plus ex eis deduci debet quam peditatae quingenariae super cohortes primas et si amplius supersunt, ut nec strigam expleant, necesse erit per reliquas strigas, ut dixi, artius tendant. Similiter ut laxius tendant efficitur, quotiens reliquus numerus conuenit, ne totius metationis ordo turbetur. Vt retenturae per strigas aequali numero tendant, retenturae numerum computatum ut in pedatura conueniret.

41. Quodsi adhuc amplius seu minus quam ostendimus supplementa data fuissent, omnia immutabuntur et cohortes circa uallum aliter tendent.

42. Nunc retenturae diximus partis dimidiaae numerum $\overline{\text{V}}\text{IDCCCXX}$. Quoniam est latitudo DC <pedum>, uideo, quot hemistrigia esse possint; ut nunc, erunt decem <et> septem, ut quaestorio pedatura sufficiens dari possit. Sumo itaque numeri partem XVII, quot hemistrigia esse diximus, fit CCCC: erit numerus militum. Tendere debebunt per hemistrigium unum adiecta quinta pedum LXXX: fiunt pedes CCCCLXXX, unde efficitur, <ut> duae cohortes latere retenturae tendant.

43. Symmachiariorum et reliquas nationes quotiens per strigas distribuimus, non plus quam tripertiti esse debebunt nec longe abalterutrum, ut uiua tessera suo uocabulo citationes audiant. Obseruabimus primae strigae signis idem adsignari quod cohorti primae, ut uiae uicinariae percurrant.

44. Erunt itaque lateribus cohortes XVI, praetendent sex, retendent quattuor cohortes et singulae sexaginta per CCCLX; reliquae quattuor cohortes intra uiam sagularem.

45. In quantum potui, domine frater, pro tirocinio meo in breui omnes auctores sum

40. tendere Sch. : tende A || numeros Sch. : -rus A || commutari Sch. : computare A || tensuram Dom. : tentura A || conuenit Sch. : -uertit A || ne Sch. : nec A || ut Sch. : et A || retenturae Sch. : -ras A || laxius post numero del. Len. || tendant Len. : -dunt A || conueniret Dom. : conuenirent A.

41. supplementa data Lange : -plimentanda A || omnia A² : omni A¹ || tendent Sch. : -dere A.

42. $\overline{\text{V}}\text{I}$ Sch. : DC A || pedum add. Lange || quot Sch. : quod A || hemistrigia Rutg. : aem- A || erunt Sch. : erit A || et add. Sch. || septem Sch. : -ties A || ut ego : et A || sufficiens Sch. : -cies A || possit Sch. : -set A || sumo Sch. : summo A || XVII Sch. : XVI A || quot Sch. : quod A || hemistrigia Rutg. : aem- A || hemistrigium Rutg. : aem- A || quinta Sch. : -tam A || CCCCLXXX Sch. : CCCXX A || ut add. Sch.

43. symmachiariorum ego: summa.c.terias A symmachiariorum Mom. || nec Sch. : ne A || uiua Hartel teste Dom. : uinam A || citationes Sch. : -nis A || audiant Sch. : audeant A² habeant A² || cohorti Sch. : -ors A || uiae A² : ui A² || uicinariae Sch. : uicinariae A² uicinaria A².

44. erunt Sch. : erunt A || cohortes Sch. : -ors A || praetendent sex Fab. : -denset A || cohortes Fab. : milia A || reliquae Fab. : -qui A || cohortes Fab. : milia A.

45. tirocinio Sch. : tyr- A.

mult sau mai puțin înghesușiți, fiindcă se întâmplă adesea ca unitățile să-și schimbe locul; trebuie să-și întindă corturile în număr mai mare, decât le permit *strigae*-le din acel spațiu. Și singurele unități, care se pot lua de-aici și așeza deasupra cohortelor *primae*, sunt <cohortele> de 500 de pedestrași; iar dacă încă mai rămân, dar nu <indeajuns> ca să umple o *striga*, vor trebui, după cum am spus, să stea mai înghesușiți în *strigae*-le care au rămas. De asemenea, vom face în așa fel, încât să stea mai comod, ori de câte ori restul efectivului o va îngădui, pentru ca ordinea măsurătorilor să nu fie tulburată în între-gime. Iar ca să-și întindă corturile, în *strigae*-le din *retentura*, în număr egal <de-o parte și de alta>, ar trebui ca efectivul, care se va așeza în *retentura*, să fie calculat la fel ca în *praetentura*.

41. Dar dacă se vor fi primit și mai multe sau și mai puține trupe de rezervă decât am prezentat eu, totul se va modifica, iar cohortele își vor întinde corturile, de jur împrejurul valului, altfel.

42. Am spus că efectivul pentru o jumătate din *retentura* este de 6820. Întrucât lățimea este de 600 de picioare, mă uit câte *hemistrigia* ar putea să fie; în situația de față, vor fi 17, astfel încât evestoriului i se va putea da un spațiu suficient. Iau deci a șaptesprezecea parte din efectiv, cât am zis că este numărul de *hemistrigia*; rămân 400 care va fi numărul de soldați. Vor trebui să-și întindă corturile pe un *hemistrigium*, adăugând o cincime <la numărul obținut mai sus>, adică 80 de picioare. Se ajunge la 480 de picioare, din care cauză 2 cohorte își întind corturile, de-o parte și de alta, în *retentura*.

43. De fiecare dată, când repartizăm aliații și celelalte neamuri în *strigae*, nu vor trebui să fie împărțiți în mai mult de 3 grupuri și nu vor trebui să stea departe unii de alții, pentru ca ordinele să li se poată transmite oral, în limba lor. Vom avea grijă ca primei *striga* să i se dea aceeași dimensiune *signis* ca și coortei întâi, astfel încât căile laterale să străbată tabăra.

44. În părțile laterale vor fi așadar 16 cohorte; în *praetentura* se vor instala 6, iar în *retentura*, 4, acestea din urmă <având> fiecare <un spațiu de> 60 pe 360; restul de 4 cohorte, dincoace de calea *sagularis*.

45. Pe cât am putut, stăpâne frate, ținând seama de lipsa mea de experiență, i-am parcurs

persecutus et quidquid circa compositionem castrorum aestiualium instituerunt, in hoc libello, priusquam numeros instituerem, sub ratione omnia declaravi. Praecepta in omni inceptatione metationis scribendo nullus auctor <in> hunc diem ostendit, propter quod spero sollicitudinem nostram digne tibi placituram.

46. Exposuimus itaque singulas species et uniuersum exercitum suis locis constitui mus; ostendimus etiam, si necessum fuerit, quis numerus commutari debeat. Quodsi alae in retentura positaer fuerint et pedites <in> praetentura siue cohortes equitatae nulla necessitate cogente, sine dubio metatoris imperitiae signum est. Illud plane poterit obseruari ut, si cohortes equitatae in eo exercitu omnino <non> fuerint, ponamus alas quingenarias lateribus quaestorii, ut retentura equitatum habeat.

47. Nam quod ad legiones dispositas et diuisos numeros pertinet, quod et peritis compositione difficultates ostendit, methodum metationis a me exquisitam, ad numerum legionum pertinentem intento ingenio elaboravi, ut, si dignatus fueris iniungere, nouitatem metationis ad magnitudinem tuam primus adferam, quae tibi, spero, placebit, si primum cottidianam metationem tractabis.

48. Nunc munitionem castrorum et reliqua, quae plures auctores scripserunt, breuiter perferamus. Munitione aestiualium obseruatur generibus quinque: fossa, uallo, <ceruolis>, aggere, armis.

49. Fossa loco securiori causa disciplinae, cuius species est fastigata uel punica.

45. et Pont. : sed A || numeros Sch. : -ro A || instituerem Sch. : -re A || praecepta Dom. : praecipitia A¹ principitia A³ || inceptatione Pont. : -nem A || metationis Lange : -nib. A || scribendo Sch. : -de A || auctor Lange : -torum A || in add. Zeiss.

46. singulas species ego : sua -ciae A suas species Hartel teste Dom. || ostendimus Sch. : osost- A || numerus Sch. : -ros A || commutari Sch. : tammu- A || retentura Sch. : -ram A || in add. Sch. || cogente Sch. : -tes A || metatoris Sch. : -res A || exercitu Sch. : -tum A || non add. Sch. || ponamus Sch. : ouimus A.

47. ad Sch. : a A || dispositas Gem. : astas A || diuisos ego : diuisiduos A || et Sch. : ex A || compositione Len. : -nem A || ostendit ego : ostendet A || methodum Sch. : maeto- A || metationis Sch. : moetationes A || exquisitam Sch. : -tum A || legionum Förster : 77 A || pertinentem A² : -inet A² || intento Sch. : -ntato A || primus Sch. : -mos A.

48. reliqua Sch. : reliq. A || plures auctores Pont. : -rib. -torib. A || scripserunt Scriv. : scribs- A || munitione Pont. : -ionem A || aestiualium Pont. : extinua- A || quinque Sch. : quinq. A² quiq. A² || ceruolis add. Sch. || aggere armis Len. : agrimine agremmis A armis aggere ed. a Sch.

49. securiori Sch. : -ris A || causa Sch. : -sae A || est add. A¹ || fastigata A² : fati- A².

repede pe autorii <din domeniu>, și tot ce au stabilit ei, în ce privește organizarea taberei de vară, înainte de a fi orânduit unitățile, am explicat, aducând mereu argumente, în această cărticică. <Dar> la normele, ce trebuie avute în vedere, de fiecare dată când se încep măsurătorile, nici un autor până în ziua de azi nu a făcut referire în scris. Drept care sper că grija mea îți va fi, după cum se și cuvine, pe plac.

46. Am vorbit așadar despre felul în care fiecare unitate trebuie să-și întindă corturile și am arătat locurile în care toate acestea³⁶ trebuie să se așeze; am arătat, de asemenea, ce unitate trebuie, dacă va fi fost nevoie, să-și schimbe locul. Iar, dacă *alae*-le vor fi fost așezate în *retentura*, iar pedestrașii sau cohortele *equitatae* în *praetentura*, fără să fi existat vreo constrângere, este, fără-ndoială, o dovadă a nepriceperii măsurătorului. Se va putea însă face în așa fel încât, dacă în această armată nu vor fi fost deloc cohorte *equitatae*, *alae*-le *quingenariae* să fie așezate de-o parte și de alta a cvestoriului, pentru ca *retentura* să aibă cavalerie.

47. Deoarece, în ce privește dispunerea legiunilor și repartizarea unităților, lucru care creează greutăți chiar și celor cu experiență în organizarea <taberei>, metoda descoperită de mine, care are la bază numărul de legiuni, am elaborat-o cu cea mai mare atenție, astfel încât, de te vei fi învrednicit s-o pui în aplicare, eu voi fi cel dintâi care să-i propună Măriei tale noul fel de măsurătoare ce, sper, te va încânta, dacă vei cerceta mai întâi modul obișnuit în care se fac măsurătorile.

48. Să vorbim acum, pe scurt, despre fortificarea taberei și despre toate cele ce au fost <deja> tratate de mai mulți autori. Fortificarea celei de vară se face în 5 feluri: șanțul, valul³⁷, cerbii, întărirea de pământ <și> armele.

49. Într-un loc mai sigur, șanțul <se sapă> numai pentru <menținerea> disciplinei. Tipurile

Fastigata dicitur quae a summa latitudine lateribus deuexis in angustiam ad solum coniuncta peruenit. Punica dicitur quae latere exteriori ad perpendicularum dirigitur; contrarium deuexum fit, quomodo in fastigata. Quibus latitudo dari debet ad minimum pedum quinque, altum pedes tres. Regressis pedibus exterius sexaginta per latitudinem portarum similiter fossa fiet quod propter breuitatem titulum cognominatum est.

50. Vallum loco suspectiori extrui debet caespite aut lapide, saxo siue caemento. Sufficit latum pedes VIII, altum pedes VI et lorica parua fit. Similiter ante portas ad titulum, ut ad fossas, uallum; causa instructionis sanctum est cognominatum.

51. Ceruoli trunci ramosi. Ad hos decurritur, si soli natura nimia teneritate caespes frangitur neque lapide mobili satis copiosum uallum extrui potest nec fossa fieri, ut non ripae decident.

52. Quotiens ceruoli desunt et est locus suspectior, armorum ordinibus IIII castra muniunt et per singulos ordines uigiliae crebrius ponuntur et equites alterna uice castra circuire debent. Si in pacato, solummodo tuendae disciplinae causa unus ordo armorum sufficit, et uigiliae rarius constituuntur.

53. Aggeribus autem ita fit uallum, si locus petrosus aut arenosus fuerit, quod sine dubio aggere facto munitionem castris praebet.

54. Angulos castrorum circinari oportet, quia coxas efficiunt instabiliuntque opus propugnationem tutans. Circinari debebunt ex angulis cohortium, quae efficiunt latitudines operis pedum LX, usque quo lineas exteriores comprehenderit quae

49. securiori Sch. : -ris A || causa Sch. : -sae A || est add. A¹ || fastigata A² : fati- A² || summa latitudine Pont. : -mam -nem A || solum Sch. : tedo- A || peruenit Pont. : -niunt A || latere Sch. : -ri A || fit Sch. : sit A || quomodo Lange : quod A || fastigata Sch. : fati- A || debet ego : debeat A || pedum Sch. : -dem A || propter Rutg. : praeter A.

50. extrui A² : exrui A² || caespite ego : cespite A || saxo Scriv. : asxo A || caemento Sch. : cim- A || latum Sch. : -tus A || parua fit Sch. : perbesis A, ut uidit Dom. || portas A² : -ta A¹ || ad titulum — uallum ita disp. Sch. : ut titulus ad fossas ad ballum A || titulum Sch. : -lus A || causa Sch. : -sae A || sanctum Gem. : -tam A || est Sch. : esse A.

51. ceruoli A² : ceruoeruoli A² || caespes ego : cespes A || ramosi Lips.² : -ossi A || frangitur Sch. : fragori- A || lapide mobili Sch. : -dem -lem A || satis Len. : nisi A.

52. castrorum post ordinibus del. Sch. || et Sch. dubitanter : ut A || ponuntur Sch. dubitanter : -nantur A || uigiliae A corr. : -liaae A || constituuntur A² : -tuntur A².

53. uallum ed. a Sch. : ballout A || aggere Sch. : aggeri A.

54. angulos Sch. : -lus A || instabiliuntque Sch. : -quae A || tutans Dom. : -tant A || angulis ed. a Sch. : los A || quae Sch. : quaeq. A || comprehenderit Scriv. : compraeh- A.

sale sunt oblic sau punic. Se numește oblic acela care este foarte lat la suprafață și ai cărui pereți înclinați îngustându-se, se unesc la bază. Se cheamă punic cel al cărui perete exterior este drept, iar celălalt înclinat, ca la cel oblic. Acestea trebuie să aibă o lățime de cel puțin 5 picioare, (și) o adâncime de 3 picioare. În același fel, pășind în afară 60 de picioare, se va săpa, pe lățimea porților, un șanț care, din cauza scurtimii sale, a fost numit *titulum*³⁸.

50. Dacă locul este mai puțin sigur, *meterezu*³⁹ trebuie clădit fie din brazde sau piatră, fie din stâncă sau pietriș. Este de ajuns o lățime de 8 picioare și o înălțime de 6 picioare, «deasupra căruia» se construiește un mic parapet. De asemenea, în fața porților, de-a lungul *titulum*-ului, «se va construi» un meterez precum cel de-a lungul șanțurilor, care, în scopul instruirii «soldaților», a fost denumit „sacru”.

51. Cerbii «sunt» trunchiuri rămuroase de copaci. La aceștia se recurge dacă, din cauza solului care, prin natura sa, este prea fragil, brazdele se fărâmițează, dacă cu pietrele, ce pot fi urnite, nu se poate clădi un meterez îndeajuns de gros, sau dacă nu se poate săpa un șanț, fără ca pereții să se surpe.

52. Ori de câte ori cerbii lipsesc, iar locul este mai puțin sigur, apărarea taberei se face prin patru șiruri de arme, punând în fiecare șir străji mai dese, iar călăreții vor trebui să înconjoare, rând pe rând, tabăra. Dacă ne aflăm într-un ținut pașnic⁴⁰, doar pentru menținerea disciplinei, un singur șir de arme este de ajuns, iar străjile vor fi rărâte⁴¹.

53. Iar dacă locul va fi fost stâncos sau nisipos, nu va nevoie decât de niște «simple» întărituri de pământ⁴², căci, prin construirea acestora, tabăra va fi, fără îndoială, fortificată.

54. Colțurile castrului trebuie să fie rotunjite, pentru că formează proeminențe care slăbesc construcția ce-i protejează pe apărători. Rotunjirea lor va trebui făcută, pomind din unghiurile formate de cohorte, care determină lățimile de «câte» 60 de picioare ale fortificației⁴³, și oprindu-ne în punctul unde raza «compasului» va fi prins laolaltă liniile din afară⁴⁴,

efficiunt <circuli> partem quartam.

55. Similiter clauicula circinatur ex linea interiore ualli, puncto mediae portae, aperto circino ad cardinem portae; <ex> eo medio praeter uiam circinabis in eandem lineam quae centro seruiet. Item puncto manenti adicies latitudinem ualli et iterum circinabis in eandem lineam, ut intrantes semper detecti sint et aduenientes in recto cursu excludantur; nomenque ab effectu clauicula trahit.

56. Nam quod attinet ad soli electionem in statuenda metatione, primum locum habent quae ex campo in eminentiam leniter attolluntur, in qua positione porta decimana eminentissimo loco constituitur, ut regiones castris subiaceant; porta praetoria semper hostem spectare debet. Secundum locum habent, quae in plano constituuntur, tertium quae in colle, quartum quae in monte, quintum quae in loco necessario, unde et necessaria castra dicuntur.

57. Praecipue obseruari debent uia quae lateribus castrorum supersit. Cetero quocumque latere flumen siue fontem habere debent in qualicumque positione castrorum. Iniqua loca, quae a prioribus nouercae appellantur, omni modo uitari debent: ne mons castris imminet, per quem superuenire hostis aut prospicere possit, quid in castris agatur; ne silua celatura hostem adiaceat neue fossa <uel> ualles per quas obrepi castris occulte possit; ne uicini fluminis torrentis subita tempestate castra inundata intereant.

58. Meminisse oportet in hostico ascensus ualli duplices et frequentes facere et tormentis tribunalia extruere circum portas, in coxis, in loco turrium. Maxime instruendum erit uallum tormentis ab eo latere, quo nouercae, si uitari non potuerunt.

54. circuli *add. ego* || partem quartam *Sch.* : pars quarta *A.*

55. puncto *Sch.* : iun- *A* || *ex add. Lange* || eo medio *Gem.* : ea media *A* || uiam *Sch.* : uiae *A* || puncto *Sch.* : -nito *A* || *ad ante ualli del. Sch.* || aduenientes *Sch.* : -tem *A* || excludantur *Sch.* : -dant *A* || trahit *Dom.* : trahet *A.*

56. soli electionem *Sch.* : sollicitudinem *A* || statuenda *Sch.* : -nde *A* || metatione *Sch.* : metationis *A* || campo *Sch.* : -pum *A* || leniter *Sch.* : lentiper *A* || porta *Pont.* : -te *A* || spectare *Pont.* : sect- *A* || constituuntur *Sch.* : -tuentur *A* || loco necessario *Vol.* : -cum -rium *A* || necessaria *A*³ : cessaria *A*¹.

57. praecipue *Vol.* : -puae *A* || cetero *ego* : cetera *A* ceterum *Sch.* || debentur *Vol.* : -bit *A* || nouercae *Scriv.* : nobiriac *A* || hostis *ego* : hostes *A* || hostem *ego* : hostes *A* || uel *add. Sch.* || quas *Vol.* : quos *A* || obrepi *Pont.* : -ruti *A* || occulte *Pont.* : obc- *A* || inundata *Sch.* : minundant *A* || intereant *A*³ : -rea *A*¹.

58. turrium *Dom.* : tyrium *A* || uallum *Vol.* : -li *A* || nouercae *Scriv.* : noberca *A.*

formând <astfel> a patra parte dintr-un cerc.

55. În același mod, *clauicula*⁴⁵ se rotunjește, deschizând compasul din punctul aflat pe linia interioară a valului, la mijlocul porții, până la capătul acesteia. Din acel <punct de> mijloc se va trasa cu compasul spre aceeași linie, ce va sluji drept centru, lăsând loc pentru o cale de trecere. Apoi, acel punct rămânând fix, se va adăuga lățimea valului și se va trasa din nou, spre aceeași linie, pentru ca cei ce intră, să fie mereu lipsiți de apărare, iar cei ce vin fugind drept înainte să fie împiedicați⁴⁶ să intre; numele de *clauicula* și-l trage de la <acest> efect.

56. În ce privește alegerea terenului atunci când se fac măsurătorile, primul loc îl ocupă tabăra care, de la șes, se ridică lin spre o înălțime, poziție în care poarta decumană este amplasată pe punctul cel mai înalt, astfel încât tabăra să domine cuprinsul; poarta pretoriană trebuie să fie întotdeauna orientată spre dușman. Al doilea loc îi revine celei care este așezată pe un teren neted, al treilea, celei de pe un deal, al patrulea, celei de pe un munte, iar al cincilea, celei care este așezată într-un loc în mod silit, din care cauză se și numește „tabără silită”.

57. Va trebui să avem grijă mai ales să rămână o cale în părțile laterale ale taberei. În rest, oricare ar fi poziția castrului, într-una din părți va trebui să curgă un râu sau un izvor. Locurile nefavorabile, care de către cei vechi sunt numite *nouercae*⁴⁷, trebuie evitate cu orice preț; să nu fie nici un munte mai înalt decât tabăra, de pe care dușmanul să poată porni un atac neașteptat sau vedea de sus ce se întâmplă în tabără; să nu fie, prin împrejurimi, vreo pădure în care dușmanul să se ascundă, nici râpe sau văi prin care să se poată apropia pe furiș de tabără; să nu se afle, în apropiere, vreun puhoi care, în urma unei furtuni iscate pe neașteptate, să inunde tabăra năruind-o.

58. Se cuvine să amintim că, pe teritoriul dușman, locurile de acces pe val trebuie să fie duble și apropiate unele de altele, iar pentru catapulte să se ridice niște platforme în jurul porților, pe colțuri, în locul turnurilor. Va trebui ca valul să fie înzestrat cu catapulte mai ales în partea unde se află *nouercae*-le, dacă <acestea> n-au putut fi evitate.

NOTE

¹ Jumătate dintr-o *striga*.

² Celălalt Hyginus, autorul lucrării *De limitibus*, spune: „trebuie să facem suprafața de două ori mai lungă decât lată, iar ceea ce va fi fost mai lung în lățime, să numim *scammum*, iar ceea ce va fi fost mai lung în lungime, *striga*.”, *quadraturam dimidio longiorem quam latiore facere debemus, et quod in latitudinem longius fuerit, scammum appellare, quod in longitudinem striga*. *Apud Lenoir*, p. 59

³ Lat. *pedatura*, „spațiu măsurat în picioare”.

⁴ Lat. *uigiliae* este sinonim cu *excubiae*; cf. *Caes. B. G.*, VII, 11, 24, 69 et VIII, 35.

⁵ Lat. *uallum* desemna, în primul rând, palisada care era făcută dintr-un șir de pari (*ualli*) înfipti în meterezul (*agger*) construit pe marginea șanțului (*fossa*), ce înconjura tabăra, din pământul scos din acesta din urmă (vezi § 48). Aici, însă, termenul se referă atât la meterez, cât și la palisadă.

⁶ Lit. „zid de corpuri”.

⁷ Desenele originale nu, din păcate, nu s-au păstrat; pentru reconstituiri, vezi anexa din ediția lui Lenoir (fig. 2, 3 și 4)

⁸ *Signa* și *tabulinum*. Două *hemistrigia*, puse unul lângă altul, formează un dreptunghi; unii sunt de părere că latura scurtă a acestuia ar fi *signa*, iar cea lungă, *tabulinum* (§§ 3, 34). Totuși, atunci când (§ 32) se indică dimensiunile spațiului cohortelor legiunilor, se dau „90 de picioare *tabulino* și 240 *signis*”. De fapt, singurul lucru, pe care-l putem ști sigur, este că *signa* desemnează latura paralelă cu o cale importantă: pretoriană (§§ 14, 34), principală și cvintană (§ 43) și *interuallum* (§ 32). *Apud Lenoir*, p. 33.

⁹ Acest termen provine de la cuvântul latin *sagulum*, formă diminutivă a lui *sagum*, care desemna o manta militară scurtă de postav gros și care îl învelea pe soldat, așa cum această cale înconjoară tabăra.

¹⁰ Tabăra romană se compunea din trei părți: *praetentura*, *latera praetorii* și *retentura*; aceasta împărțire se face prin cele două căi, principală și cvintană. Atunci când tabăra are cea mai bună poziție, poarta decumană se află pe punctul cel mai înalt (§ 56), iar poarta pretoriană, pe punctul cel mai de jos. Lată de ce Hyginus, luând mereu aceste porți drept reper, folosește adverbele-prepoziție „deasupra” și „dedesubt” (*superisupra* și *infra*), pentru a indica faptul că o unitate se află față de alta la o distanță mai mare sau mai mică de poarta decumană, respectiv poarta pretoriană. Termenii *latera praetorii* au putut fi traduși uneori prin „părțile laterale ale pretoriului”, nu atunci însă când aceștia includ pretoriul însuși (§ 33).

¹¹ Acești soldați proveneau dintr-o legiune aflată departe de teatrul de operațiuni militare, fiind chemați să întărească armata aflată în campanie. *Apud Lenoir*, p. 50.

¹² „Infirmeria animalelor”.

¹³ Lit. „nu este la fel ca ei”.

¹⁴ Statul-major al unei armate aflate în campanie cuprindea fără-ndoială, pe legați leșunilor, tribunii cohortelor pretoriene, probabil, tribunii legiunilor, la care se adăugau trei categorii de

ofițeri veterani și consilierii militari: primipilares, euocati, și suita împăratului. *Apud Lenoir*, p. 54.

¹⁵ Lat. *auguratorium*, „loc de unde se iau auguriile”; cf. *augurale* în Tac., *Ann.* II, 13; XV, 30 et Quint., *Inst.*, VIII, 2.

¹⁶ Vezi anexa.

¹⁷ „Comandament, cartier general”; cf. *Liv.* XXVIII, 24 et Tac., *Hist.* III, 13.

¹⁸ Vezi nota 2.

¹⁹ Aceste trupe auxiliare, de 1000 (*miliariae*) sau 500 (*quingenariae*) de călăreți erau dispuse pe flancuri, de unde și numele de *ala* (aripă).

²⁰ Vezi *Manuscrisul și autorul său*.

²¹ Cf. *Caes.*, *B. G.*, IV, 32; VI, 37, 38; VIII, 12.

²² Termenul de *equitata* înseamnă „cu călăreți”, această cohortă, de 500 (*quingenaria*) și 1000 (*miliaria*) de oameni, fiind mixtă; ea conținea atât pedestrași, cât și călăreți.

²³ Lat. *Symmachiarii* aveau probabil un statut puțin diferit față de cel al neamurilor (*nationes*), dar totuși aceștia se aseamănă îndeajuns, pentru ca autorul să-i poată confunda.

²⁴ Termenul de *scholae* a fost tradus prin birouri, făcându-se referire la un pasaj din Vegetius: „dar, fiindcă, în legiune, există mai multe birouri ce au nevoie de soldați instruiți care să-i selecteze pe recruți ... în unele (birouri) sunt aleși cei deprinși cu scrisul și cei cu experiență în socotit și calculat.”, *sed, quoniam in legionibus plures scholae sunt, quae literatos milites quaerunt, ab his, qui tirones probant ... in quibusdam notarum peritia, calculandi computandique usus eligitur* (*Mil.* II, 19). De acestea, se știe tot de la Vegetius, răspunde *princeps legionis*, iar, „în legiune, aproape tot ceea ce ține de administrație îl privește”, *ad quem in legione prope omnia, quae ordinanda sunt, pertinent* (*Mil.* II, 8). *Apud Lenoir*, p. 66

²⁵ Lat. *castra tertiata*. Forma taberei recomandată de Hyginus este aceea a unui dreptunghi alungit, a cărui lățime, de 1600 de picioare, este egală cu două treimi din lungime, adică 2400 de picioare. Sensul termenului folosit aici, care, în mod obișnuit, înseamnă un lucru făcut a treia oară, se poate deduce doar din această proporție. Câteva din castrarele care respectă această împărțire sunt cele de la *Rapidum*, *Deva*, *Birdoswald*, *Vetera* și *Okarben*. *Apud Lenoir*, p. 26.

²⁶ Aceste trupe, deși poartă numele de etnie, nu se numără printre *nationes*, pentru că sunt așezați în *praetentura*. În plus, nu este menționată nici o măsură de precauție care să ne îndemne să credem că atât călăreții mauri, cât și *Pannoni ueredarii* n-ar fi fost demni de încredere, precum neamurile instalate în *retentura*. O a doua diferențiere ar fi faptul că, în *praetentura*, în afară de două cohorte legionare, *uexillarii* și soldații de marină, se află doar trupe de cavalerie, iar în *retentura*, pedestrași. Cert este, spune Lenoir, că acești *Mauri equites* nu pot fi identificați *equites Mauri* ai lui Alexander Severus, care formau garda de corp a împăratului; dar atunci ar fi trebuit să stea lângă pretoriul. *Ibidem*, p. 60. Vezi și *Datarea textului*.

²⁷ Se cunosc, din epigrafic, niște *ueredarii*, curieri ai poștei imperiale, însă cei din text nu au, în mod evident, de-a face cu aceștia (reprezentând *cursus publicus*), deoarece prezența lor, în așa mare număr, într-o campanie militară, nu poate fi explicată. Ceea ce acești *ueredarii* au în comun cu cei ai lui Hyginus este că ambii dispun de cai rapizi. *Ibidem*, p. 62. Vezi și *Datarea textului*.

²⁸ Lit. „adăugând o cincime”.

²⁹ Lit. „luând o jumătate”.

³⁰ Lit. „socotind de cinci ori”.

³¹ Neam din *Hispania Citerior*.

³² Lit. „cei ce poartă *gaesum*”; acest cuvântul de origine celtică și având la bază rădăcina indo-europeană „*ghei” (= a pune ceva în mișcare) denumea o sulită lungă și grea, specifică neamurilor celtice. Acestui adjectiv, la origine, știm de la Polybios, trebuie îi era alăturat substantivul „*Galli*”. Acești războinici „slujeau în armată cu leafă” (*Pol.*, II, 22), deci erau mercenari. Este de remarcat faptul că, spre deosebire de celelalte neamuri enumerate aici, ei sunt singurii care nu apar cu numele de etnie, fiind indicați doar după arma pe care-o folosesc, precum soldații din armata romană (*hastati*, *funditores* sau *sagittarii*). Polybios procedează la fel, atunci când face o comparație între înfrământarea lor de luptă și cea a insubrilor și boilor: „insubrii și boiții se înfrățiră în această bătălie îmbrăcați cu pantaloni largi și mantale ușoare. Gaesații însă, din trufie, cât și din înfrățirea, aruncaseră această îmbrăcăminte și se așezară goi, numai cu armele, în primele rânduri” (*Pol.*, II, 28). Foarte probabil, faptul de a lupta goi și cu vitejie le-a creat gesaților o reputație îndeajuns de bună în rândul romanilor, încât să facă de prisos menționarea numelui etniei.

³³ Populație din nordul Siriei.

³⁴ Populație celtică din Britania.

³⁵ Folosirea verbului *dictare* (a spune repetând) reușește să descrie întrucâtva felul în care se făceau măsurătorile, făcând totodată necesară existența unui ajutor de măsurător (*adiutor metatoris*) care să fi notat cele spuse de acesta din urmă. Faptul că acțiunea de a dicta era ceva obișnuit în agrimensura militară se poate deduce și din sintagma *dictatio metationis* (§§ 12, 15) ce s-ar traduce prin „dictarea măsurătorii” și care se află în raport de sinonimie cu expresia *statuenda metatio* (stabilirea măsurătorii). Cuvântul *dictatio*, atunci când apare singur (§ 21), ajunge să însemne, prin extensie semantică, „delimitare”, iar forma de pasiv, *dictatur*, corectată diferit de către toți savanții care s-au ocupat de *Archerianus*, în ciuda numeroaselor indicii oferite, printre care se numără și dese greșeli întâlnite în această scriere, cum ar fi confuzia dintre sufixele *-tor* și *-tur* (§ 11: *statuitor* corectat în *statuitor*), nu face decât să dovedească, credem noi, că verbul, care i se atribuia măsurătorului în tabără, spre a-i descrie acțiunile și în mod reprezentativ, era cel al rostirii repetate.

³⁶ Lit. „Am așezat întreaga armată la locul ei”.

³⁷ Termenul de *uallum* reunește aici atât meterezul, cât și palisada; nu desemnează doar palisada, precum în des întâlnita sintagmă, *agger ac uallo*.

³⁸ „Plăcuță”, formă neutră a lui *titulus*.

³⁹ În acest context, *uallum* este sinonim cu *agger*.

⁴⁰ Lit. „pacificat” (în pace cu Roma).

⁴¹ Acest fel de a apăra tabăra poate fi comparat cu un pasaj din Titus Livius unde este descrisă metoda de luptă romană; *triararii* își așează lăncile în fața lor: „ca și cum linia de luptă ar fi încinsă cu palisade pline de țepi”, *haud secus quam uallo saepta inhorreret acies* (VIII, 8). *Apud* Lenoir, p. 86.

⁴² Aici, termenul de *agger* are sensul cel mai general: grămadă de materiale de orice fel, găsite la fața locului: pământ, crengi, pietre, etc. Nu include nici șanț, nici palisadă.

⁴³ Este vorba de lățimile *interuallum*-ului.

⁴⁴ Lungimea și lățimea castrului.

⁴⁵ „Cheiță”.

⁴⁶ Lit. „să fie încuiați afară”.

⁴⁷ „Mame vitrege”.

SCURT COMENTARIU EXPLICATIV

Începutul *ex abrupto* al primului paragraf (§ 1) arată clar faptul că nu ne aflăm în fața lucrării complete a autorului ci a unui „extras” care a supraviețuit veacurilor probabil și datorită indicațiilor tehnice detaliate cu privire la ridicarea unei tabere militare, pe care acest text le oferă: posibilitatea repartizării unităților militare, indiferent de împrejurări (vezi § 37).

Nucleul de bază, după care se efectuează împărțirea geometrică a suprafeței castrului, este *hemistrigium*-ul care aparține unei centurii și se compune din 10 corturi. Acest spațiu cuprinde în coordonatele sale, pe lângă corturile propriu-zise, pe cel al bagajelor și al animalelor de povară.

Siguranța și paza *hemistrigium*-ului le revine celor patru soldați care au obligația de a sta de strajă. Acest serviciu se efectua alternativ, prin rotație, restrângându-se astfel spațiul ocupat de militarii de rând la numai 8 corturi. Iar spațiul celorlalte 2 asigură un confort sporit centurionului care răspundea de unitatea sa. Situația de față se regăsește nu numai la castrarele de marș, ci și la cele permanente, unde capătul barăcilor, în care locuiesc soldații, este rezervat încăperilor centurionului.

După prezentarea detaliată a *hemistrigium*-ului, prin a cărui punere alături de un altul se formează o *striga*, autorul trece la dispunerea trupelor care alcătuiesc coloana de marș în interiorul fortificației, dând lămuriri în legătură cu funcțiile pe care trebuie să le îndeplinească locul ocupat de fiecare dintre ele pentru o apărare mai eficientă în caz de asediu sau în scopul menținerii unei ordini și coeziuni în rândul apărătorilor (§ 2). Indicațiile matematice, după care se transformă suprafața destinată cohortelor legionare, dispuse de-a lungul *interuallum*-ului, erau, conform spuselor autorului, însoțite de desene menite să ajute la o mai bună înțelegere a textului antic, dar care, din nefericire, nu ne-au parvenit și, foarte probabil, la fel ca în opera lui Vitruvius, *De architectura*, schițele însoțeau textul, pentru o mai ușoară înțelegere a explicațiilor acestuia. Coordonatele alese pentru *hemistrigium*, indiferent de raportul la care se recurge, trebuie să rămână fidel principiului simetriei – în sensul pur antic – care descria cel mai bine modulația spațiilor formate din rânduri de corturi și căi de trecere. Pentru definirea în practică a acestui principiu de împărțire a interiorului unui castru de marș, ținând seama că cei care executau lucrarea erau, până la urmă, simpli

soldaii, ale cãror cunoștințe tehnice erau reduse, autorul recurge la jargonul militar, un limbaj creat *ad hoc* pentru cei din armata romanã.

Cea mai importantã cohortã din legiune este cohorta întâi (§ 3), *prima*, care, având un efectiv dublu față de celelalte, deci 1000 de *milites*, primește un spațiu dublu și, deoarece are asupra sa însemnele legiunii, va fi instalatã înspre interiorul taberei, pentru o mai bunã apãrare a lor. Poziția cohorței întâi în cadrul general al efectivului trupelor dintr-un castru este dependentã și de ordinea de marș care trebuie respectatã la pãrãsirea taberei.

În urmãtorul paragraf (§ 4), scriitorul menționeazã și mãrimea obișnuitã din care este formatã o coloanã de marș, 5-6 legiuni la care se mai adaugã trupele auxiliare, *auxilia*. Existând din aceastã cauzã mai multe cohorte *primae*, dispunerea lor se face în spațiile cele mai importante, încadrând pretoriul (*latera praetorii*) și zona din față (*praetentura*) acestuia. În funcție de situație, – mai bine zis, de conformația coloanei expediționare – celelalte spații sunt ocupate de *uexillarii* sau de o *cohors secunda*. *Veterinarium*-ul și *fabrica* sunt așezate cât mai departe una de alta, pentru ca atât zgomotele, cât și mirosurile sã nu creeze disconfort suferinșilor de la infirmerie.

Revenind la problema poziționãrii *uexillarii*-lor (§ 5), indicațiile sunt foarte precise: suprafața a trei *hemistrigia* sau a unei *striga* și jumãtate, datoritã bagajelor acestora, precum și datoritã rangului comandantului lor, care, probabil, nu provenea din rândul senatorilor. Ei trebuie așezați aproape de meterezul, care încingea fortificația, pentru a fi pregãtiți oricând sã opunã rezistență în cazul unui atac neprevãzut.

Unitãțile (§ 6) de elitã (cohortele pretoriene), militarii cei mai în vârstã din armata romanã și, totodatã, cei mai deprinși cu rãzboaiele (*primipilares*), precum și soldaii lãsați la vatrã, rechemați (*euocati*), de obicei, la propria cerere, sub arme, flancheazã, cu spațiul de care beneficiazã, pretoriul.

În continuare (§ 7), autorul vine cu cãteva amendamente la problema spațiului ce curpinde pãrțile laterale ale pretoriului. Influența majorã în dispunerea soldaiilor din garda pretorianã, în aceastã parte a castrului, o reprezintã numãrul de cãlãreți care poate sã fie variabil. Principiul proporției egale era cea mai cãutată soluție pentru o pazã eficientã, dar și în scopul unor condiții de locuit decente pentru acești soldaii deosebiți.

La paragraful § 8, este prezentatã soluția distribuirii în spațiu a unui numãr impar de cohorte pretoriene și de cãlãreți de elitã, dar de fiecare datã, principiul simetriei rãmãne valabil. Urmãtorul paragraf (§ 9) aduce lãmuriri și îngrãdiri tehnice care trebuie sã se ținã cont; lungimea sectorului median al castrului, unde se gãsește și pretoriul, nu trebuie sã depãșeascã 720 de picioare, unitãțile militare putând fi dispuse cu ușurință în *strigae* întregi.

Suprafața locuibilã, cea mai extinsã, este rezervatã, în centrul fortificației, suitei imperiale, unde cel mai important loc îl ocupã comandantul gãzii pretoriene (§ 10), accesul direct la calea principalã și pretorianã fiind una din regulile de bazã ce trebuie respectate cu strictețe, atunci când se trece la dispunerea trupelor în interiorul castrului. În cele ce urmeazã (§ 11) sunt prezentate pretoriul împreună cu anexele sale: auguratoriul și tribuna; locul de ridicare a altarelor determinã întregul aranjament al pretoriului.

Punctul (§ 12), de unde încep practic mãsurațiile pentru ridicarea castrului, este situat la intersecția dintre mijlocul cãii principale și calea pretorianã. *Locus gromae*, dupã cum reiese din text, este locul unde instrumentul de mãsurat, *groma*, se așează pe un pedestal.

La paragraful § 13 sunt descrise funcțiile cãilor laterale, care trebuie sã fie paralele cu cea principalã și perpendicularã pe calea *sagularis*, pentru o mai lesnicioasã pãrãsire a taberei de cãtre unitãțile militare care întâmpinã dușmanul. Descrierea (§ 14) modului de organizare în *praetentura* are la bazã limitele oferite de calea principalã și meterezul castrului. Lățimea cãii principale trebuie sã coincidã cu cea a *interuallum*-ului, iar rãndurile de corturi este de preferat sã fie orientate cãtre latura fortificației, pe care se aflã poarta pretorianã. Spațiul (§ 15) ocupat de corturile legașilor și tribunilor legionari nu mai formeazã o *striga*, ci un *scamnum*; aceștia trebuie sã se afle în imediata apropiere a pretoriului din motive strategice și de comunicare.

Problemele, care apar în momentul împãrțirii spațiului soldaiilor, sunt, în cazul celor din *alae* (§ 16), inexistente, deoarece rangul acestora din urmã este superior restului unitãților, dupã cum se poate deduce și din aceea cã dispun de cai de rezervã și de un confort sporit.

Retentura (§ 17) fiind mai spațioasã, poate sã aibã, de o parte și de alta, porți suplimentare, numite cvintane. Astfel de porți sunt necesare în cazul castrelor mari, care adãpostesc 5 sau mai multe legiuni, dar nu în mod obligatoriu. Cvestoriul (§ 18), dedicat magistrașilor din senatul roman este o reminiscență a taberei republicane. Perpendicular (§ 19) pe calea cvintanã, vor trebui ordonate rãndurile de corturi ale cohortelor de pedestrași sau *equitatae*. În preajma lor urmeazã sã fie amplasați aliații și neamurile de barbari care luptau ca mercenari în armata romanã. Principiul fundamental este ca aceste neamuri sã nu rãmãnã nesupravegheate, pentru cã nu erau demne de încredere în fața romanilor.

În ce privește *uia sagularis* (§ 20), se pãstreazã lățimea cea mai micã dupã cãile de trecere și cele laterale. Precum în preceptele vitruviene, Pseudo-Hyginus ține la rãndul sãu seama de direcția din care suflã vântul, în scopul aerisirii. Proporția

de $\frac{2}{3}$, trebuie păstrată și pentru ca tabăra să aibă o acustică satisfăcătoare. Din cauză că semnalele sonore (§ 21) ale trâmbișășului trebuiau să fie auzite din orice parte a taberei, se preferă adesea forma pătrată a castrului. Un factor important în ridicarea acestuia este alegerea terenului optim (§ 22). Paragraful § 23 rezumă datele prezentate până acum.

Praetentura (§ 24) este ocupată de *alae-le miliariae* sau *quingenariae*, călăreții mauri, *Pannonii ueredarii*, soldații de marină și cercetașii. *Retentura* (§ 25) este rezervată cohortelor *equitatae* de 1000 sau de 500 de oameni; spațiul destinat fiecărui soldat va fi însă mult mai mic decât cel pe care-l primesc cei din *alae*, întrucât aceste trupe au un rang și un potențial combativ inferior. Urmează (§§ 26, 27) o serie de calcule îndrumătoare, care să ușureze, într-o oarecare măsură, organizarea suprafeței ocupate de o cohortă *equitata* de 1000, respectiv de 500 de oameni. În cazul cohortelor de pedestrași (§ 28), singura problemă o reprezintă împărțirea efectivului într-un număr par de centurii, pentru a ocupa *strigae* întregi. Neamurile de barbari (§ 29) sunt așezate în *retentura* în cele mai dese situații. Dacă, însă, primesc misiuni importante, vor trebui să stea, alături de soldații de marină, în *praetentura*. Popoarele menționate de către Hyginus, ca luptând alături de romani, au fost probabil preferate altora, datorită tehnicii de luptă originale pe care o stăpânesc. La fel ca și călăreții din *alae*, conducătorii de cămile vor primi un spațiu sporit, datorită prezenței animalului. Calculele (§ 30) oferite de Pseudo-Hyginus se rezumă la un caz particular, anume acela când armata de campanie are un nucleu format din doar 3 legiuni. Dimensiunile (§ 31) stabilite pentru *retentura* sunt calculate după numărul de soldați rămași, după ce *praetentura* și *latera praetorii* vor fi fost mai întâi ocupate în întregime. Grija (§ 32) pentru aceste calcule se sprijină și pe necesitatea prezenței în tabără a trupelor de rezervă, din care nu puteau lipsi călăreții.

În *latera praetorii* (§ 33), pe lângă cortul comandantului, trebuie să se găsească și postul de gardă, care veghează la siguranța împăratului și a statului-major.

Disponerea călăreților (§ 34) trebuie să fie echilibrată pe întreaga suprafață a castrului, pentru a sprijini apărarea laturilor taberei. Indiferent (§ 35) de structura unităților militare, împărțirea spațiului se face tot cu ajutorul *hemistrigium*-ului. La paragraful § 36, autorul folosește pentru prima oară termenul de *scamnum*, care indică spațiul ocupat de tribuni și legați, în opoziție cu *striga*. Dacă efectivul (§ 37) depășea numărul de soldați cuprinși inițial în castrul de marș, prin sosirea de noi trupe, suprafața *scamnum*-ului trebuia redusă. Situația putea (§ 38) să fie și inversă, anume ca numărul de soldați deja existent în tabără să se reducă (fie datorită pierderilor, fie datorită detașării unora în alte zone de conflict), și ca *scamnum*-ul să crească în lățime. Același lucru (§ 39) este valabil și pentru spațiul ce încadrează pretoriul,

acesta fiind mai mare sau mai mic, în funcție de numărul de călăreți și pedestrași din cohortele pretoriene.

În *retentura* (§§ 40, 41), această problemă este rezolvată ca și în *praetentura*, cu toate că aici sunt așezate mai multe trupe, prin înghesuirea unităților nou-venite, fără însă ca ordinea obișnuită de organizare să fie perturbată, renunțându-se la căile de trecere dintre corturi. Mărimea cvestoriului (§ 42) este determinată de spațiul rămas neocupat în *retentura* și de întinderea pretoriului. Pentru aliați (§ 43), care nu au o împărțire fixă, suprafața, care li se acordă, are aceeași dimensiune *signis* ca și prima cohortă, cu condiția ca aceștia să stea laolaltă.

Hyginus trage concluzia (§ 44) că, într-un castru de marș, fiecare cohortă trebuie să primească un spațiu de 30 x 360 de picioare, chiar dacă există cohorte care se află așezate între calea *sagularis* și meterez. El își încheie expunerea (§§ 45, 46), adresându-se augustului său stăpân, subliniind efortul depus în realizarea acestei lucrări și evidențiind caracterul inovativ al noii sale metode. Totodată (§ 47), autorul atrage atenția asupra flexibilității de care trebuie să dispună cel ce se ocupă cu repartizarea trupelor în castru, în funcție de numărul variabil al legiunilor și al trupelor auxiliare. Punerea în aplicare (§ 48) a acestor instrucțiuni de castrametație este strâns legată de tipul de tabără statornicit în funcție de anotimp. Urmează enumerarea pe scurt a variantelor de fortificare a unei tabere de vară; sunt prezentate (§ 49) în detaliu tipurile de șanțuri și de porți. Un alt criteriu (§§ 50, 51), după care tabăra este întărită, este natura locului și terenului pe care aceasta se ridică.

În oricare situație (§ 52) s-ar găsi armata romană, străjile nu au voie să lipsească, acest serviciu având și rolul menținerii disciplinei. Hyginus subliniază că întărirea de pământ (§ 53) este forma indispensabilă și, în același timp, cea mai simplă formă de fortificare. Pentru a proteja apărătorii, se impune rotunjirea colțurilor castrului (§ 54), folosind aceeași tehnică a compasului, după care se construiește, la porți, *clauicula* (§ 55).

Din punct de vedere al terenului (§ 56), taberele de la șes sunt cele mai avantajoase, pentru că sprijină desfășurarea liberă a trupelor romane într-un teritoriu inamic. Situațiile de război (§ 57) impun însă ridicarea de fortificații și pe terenuri mai puțin avantajoase, în care caz, este important ca inamicul să nu poată ajunge ușor la tabără. După ce enumeră măsurile ce trebuie luate, pentru a proteja soldații în fața unui atac exterior, precum și a vitregiilor naturii, Hyginus face referire (§ 58), scoțând în evidență meticulozitatea romanilor, la felul cum tabăra trebuie să fie apărată din interior.

SIGLE ȘI ABREVIERI

Edițiile lucrării *De munitionibus castrorum* citate doar cu „Ed.” urmat de numele editorului, au fost indicate așa cum apar ele în ediția lui Lenoir.

A	Cod. Guelf. 36, 23. Aug. 2°, saec. V-VI
add.	addidi, addidit
Ann.	Annales
B. G.	<i>De bello Gallico</i>
Caes.	Caesar
C. I. L.	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
recc.	Apographon Wouwerianum et apographon Eyundianum, puse în legătură cu A
Cf., cf.	Confer, confer
Cic.	Cicero
D. C.	Dio Cassius, <i>Istoria romană</i>
del.	delineauit
disp.	disposuit
Dom.	Alfred von Domaszewski, <i>Hygini gromatici liber de munitionibus castrorum</i> , Leipzig, S. Hirzel, 1887
Ed., ed.	Ediție, Editură, ediție, editum
Epist.	Epistulae
Fab.	E. Fabricius, <i>Über die Lagerbeschreibung des Hyginus</i> , în <i>Bonner Jahrbücher</i> 118, 1909, p. 54-62
Förster	J. W. Förster, studiu asupra ediției lui A. von Domaszewski, în <i>Neue Philologische Rundschau</i> 5, 1888, p. 72-76
Gem.	Ed. W. Gemoll, Teubner, Leipzig, 1879
A. Gem.	A. Gemoll, <i>Emendationen zu der Hyginischen Lagerbeschreibung</i> , în <i>Hermes</i> 17, 1882, p. 166-168
Grill.	Ed. A. Grillone, Teubner, Leipzig, 1977
Hist.	<i>Historiae</i>
Inst.	<i>Institutiones oratoriae</i>
Lange	Ed. Chr. C. L. Lange, Göttingen, Vandenhoeck și Ruprecht, 1848
Lat., lat.	Latină, latină
Len.	Maurice Lenoir, <i>Pseudo-Hygin. Des fortifications du camp</i> , Les belles lettres, Paris, 1979

Lips. ¹	J. Lipse, <i>De militia Romana libri quinque</i> , Anvers, 1596
Lips. ²	J. Lipse, <i>Polioreticon</i> , Anvers, 1596
Lit., lit.	Literal, literal
Liv.	Titus Livius, <i>Ab urbe condita</i>
Mart.	Martialis
mg.	marginē
Mil.	<i>De re militari</i>
Mom.	Th. Mommsen, <i>Die Conscriptiionsordnung der römischen Kaiserzeit</i> , în <i>Hermes</i> 19, 1884, p. 1-79, 210-234
op. cit.	opere citato
Paneg.	<i>Panegyricum</i>
Plin.	Plinius
Pol.	Polybios, <i>Istorii</i>
Pont.	J. I. Pontanus, <i>Emendationes in libellum Hygini de castrametatione</i> , scrisoare-manuscris către P. Schrijver, pusă în legătură cu A, 1621
prop.	proposuit
Quint.	Quintilianus
Rutg.	I. Rutgersius (Rutgers), <i>Variarum lectionum libri sex</i> , Leyde, 1618
Salm. ¹	C. Salmasius (Saumaise), <i>Pliniana exercitationes in Caii Solini polyhistora</i> , Paris, 1619
Salm. ²	C. Salmasius (Saumaise), <i>Historiae Augustae scriptores VI</i> , Paris, 1620
Sch.	Ed. R. H. Schele, Amsterdam, 1660
Scriv.	Ed. P. Scriverius (Schrijver), Leyde, 1607
*	<i>stellula significans ordinem uerborum ab emendatore mutatum</i>
Tac.	Tacitus
T. L. L.	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i>
transt.	transtulit
af Ursin	N. R. af Ursin, <i>De castris Hygini qui fertur quaestiones</i> , Helsingfors, 1881
Veg.	Vegetius
Vol.	R. Volaterranus (Maffei), <i>Urbanorum commentariorum</i> , Basel, 1530-1603
Zeiss	G. Zeiss, <i>Über die römischen Agrimensoren und die vorzüglichsten noch vorhandenen Schriften derselben</i> , în <i>Zeitschrift für die Altertumswissenschaft</i> , 1840, 7, p. 865-886
[...]	<i>quae ab auctore uel scriba praetermissa inserenda uidentur</i>
[...]	<i>quae delenda uidentur</i>

UNITĂȚI DE MĂSURĂ

1 picior roman (pes) = 29,57 cm

BIBLIOGRAFIE

- Alfred von Domaszewski, *Hygini gromatici liber de munitionibus castrorum*, S. Hirzel, Leipzig, 1887.
- Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavski, Adriana Rusu-Pescaru, Florin Stănescu, *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996.
- Anne Johnson, *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannia und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, Mainz am Rhein, 1987.
- Maurice Lenoir, *Pseudo-Hygin. Des fortifications du camp*, Les belles lettres, Paris, 1979.
- Polybios, *Istoriei*, trad. de Virgil C. Popescu, Ed. Științifică, București, 1966.
- I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul roman*, București, 1980.
- Hristache Tatu, *Fortificații la Porțile de Fier ale Transilvaniei, în Sargetia, XVI-XVII, 1982-1983*.
- Hristache Tatu, Viorel Moraru, *Dispozitivul defensiv dacic de la Ponoriciu (jud. Hunedoara), în Sargetia, XVI-XVII, 1982-1983*.
- Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n. Chr.*, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (1-4 Oktober 2000), București, 2001.

ANEXĂ – LISTA ILUSTRĂȚILOR

- Fig. 1 – *Groma și locus gromae* (<http://www.laurentianum.waf-online.de>).
- Fig. 2 – Dispunerea trupelor în interiorul taberei descrise de Pseudo-Hyginus (după M. Lenoir).
- Fig. 3 – *Clauicula*, tip de fortificație în jurul porților (după M. Lenoir).
- Fig. 4 – Tipuri de șanțuri (după Anne Johnson).
- Fig. 5 – Fortificarea castrului de marș (<http://www.laurentianum.waf-online.de>).

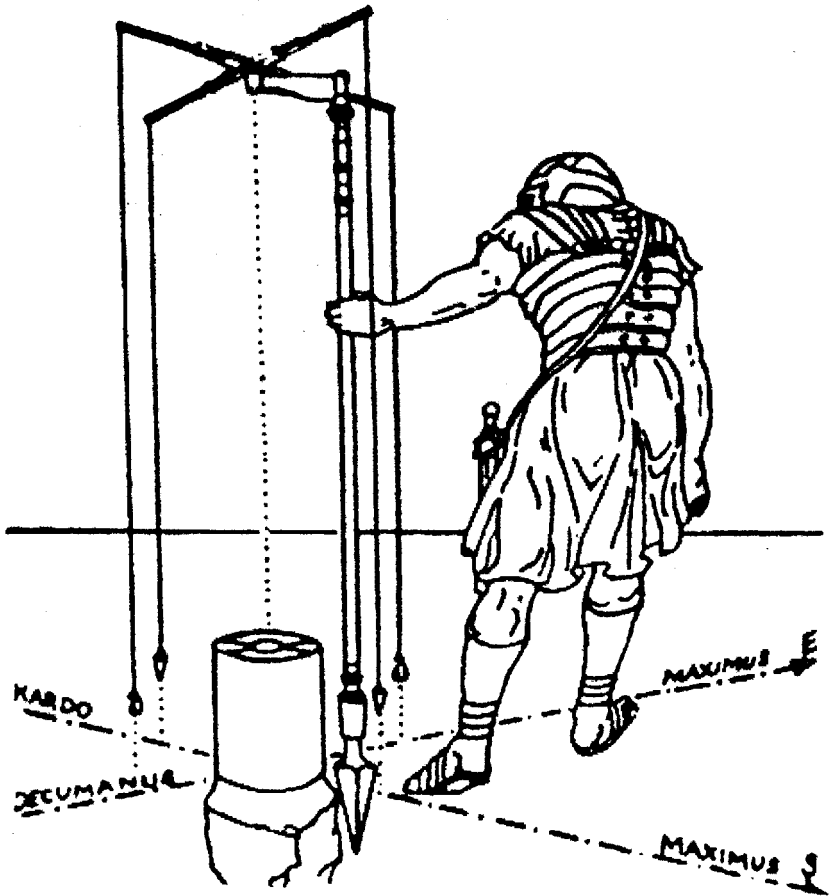

Fig. 1

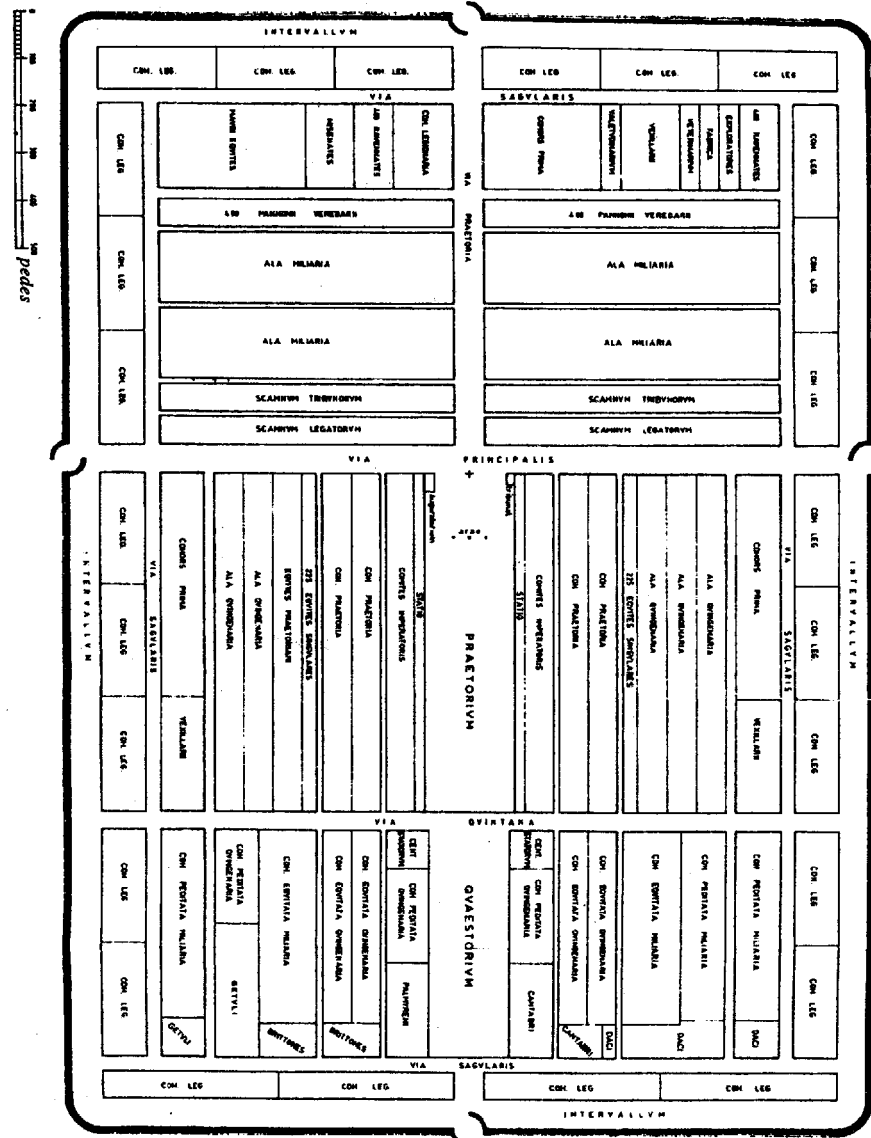

Fig. 2

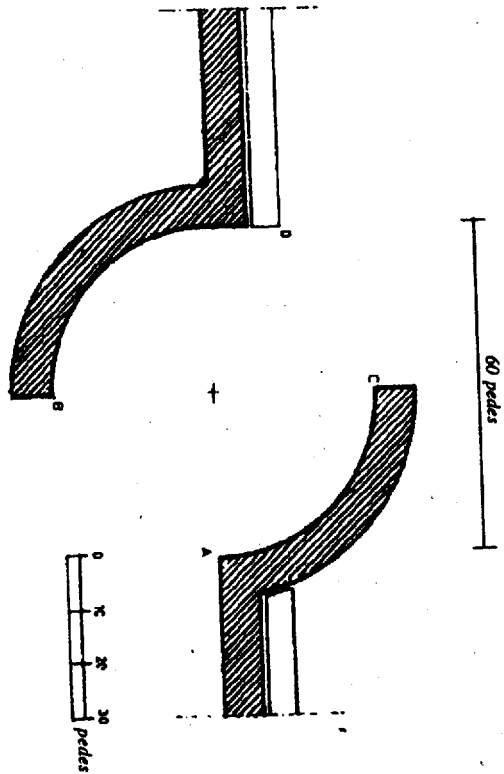

Fig. 3

Fig. 4

Întărirea unui castru de mărș

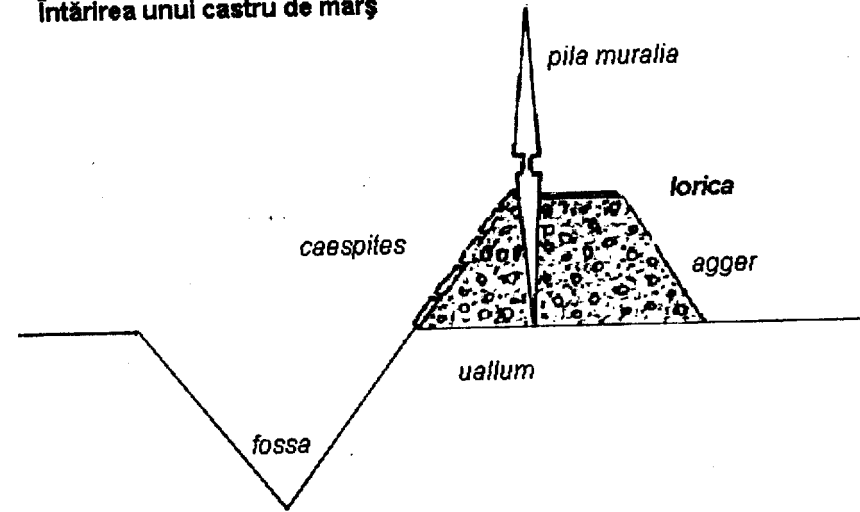

Fig. 5

CUPRINS

STUDIUL INTRODUCȚIV (Dan S. Crișan)	7
1. Manuscrisul și autorul său	7
2. Datarea textului	12
2.1. Criterii folosite	12
2.2. Comandantul legiunii	13
2.3. Cavaleria legionară	14
2.4. Efectivul cohortelor pretoriene	15
2.5. <i>Metator</i> și <i>mentor</i>	15
2.6. <i>Clauicula</i>	17
2.7. Cohorta legionară. Manipulul	18
2.8. <i>Veredarii</i>	20
2.9. Cămilele și conducătorii lor	21
2.10. <i>Vexillarii</i> și <i>uexillatio</i>	21
2.11. <i>Classici</i>	22
2.12. Epitetele împăratului	22
2.13. Traian și <i>alae-le mihariae</i>	24
2.14. Problema termenilor <i>nationes</i> și <i>numeri</i>	24
3. Importanța textului (Călin Timoc).....	30
4. Notă asupra ediției.....	32
DE MVNITIONIBVS CASTRORVM	35
NOTE (Dan S. Crișan).....	64
SCURT COMENTARIU EXPLICATIV (Călin Timoc).....	67
SIGLE ȘI ABREVIERI.....	72
UNITĂȚI DE MĂSURĂ	73
BIBLIOGRAFIE	74
ANEXĂ – LISTA ILUSTRĂȚIILOR	75